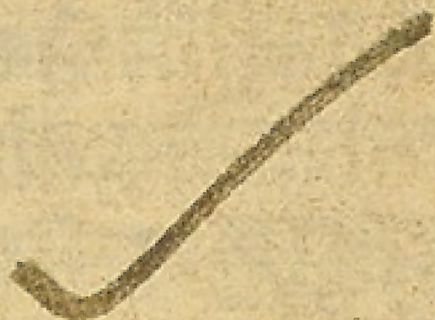

205

2100

14

205

This Manuscript starts from page no: 34

सोपांनपात्रमध्वमतीरपोदेह्यभिषवाय॥याभिरिंद्रोवर्धतेवीर्यायवीर्यकर्मणेय
 मायकृतीतिसतसस्येषाभवति॥१९॥परेयिवांसंप्रवतोमहीरुबुद्धस्यःपंधाम
 नुपस्यज्ञानं॥वेवस्वतंसंगमंजनानांयमंराजानंहविषादुवस्य॥परेयिवांसंपया
 गतवैतंप्रवतानिउद्धतोनिवतइत्यवतिगतिवर्माबुद्धस्यःपंधामनुपस्याशायमानं॥
 वेवस्वतंसंगमंजनानांयमंराजानंहविषादुवस्येति॥दुवस्यतीतिशब्धोतिवर्मा राज्ञोति
 शिरेयमउच्यते॥नेमेताक्रुवोनुप्रवदति॥२०॥सेनेवसृष्टामंदधात्यसुनोदि
 धृत्वेषप्रतीका॥यमोहजातोयमोजतिर्चजारुवनीनांपतिर्जनीनो॥तवैश्वरा
 थावयंवसत्यास्तनगावोनक्षतइह्यं॥इतिद्विपदाः॥सेनेवसृष्टाभयंवाबलंवादधा
 त्यस्तुवैदिधृत्वेषप्रतीकाभयप्रतीकाबलप्रतीकायशःप्रतीकामहाप्रतीका

२ पुनरेहि वा वस्यते देव न सा सह वा सोष्यते निरस्यते न चो वत न च मम इति सा निगद व्याख्याता उच्यते न पात नूत श्री ५
७४ व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥ २७

सहिरण्यसंदर्भगतिपथासेव किं तां धाव विशेषो जा मभवतीत्यपरं मंडूका इवोदकां
मंडूका उदकादिवेति पथा वा सोष्यति वा स्तुर्वसतेर्नि वा स कर्मणस्तस्य पातो वा पा
लयेता वा तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥ वज्रमीव हा वा सोष्यते विश्वा रूपाण्या विशन् ॥ सर्वा
सुशेव एधि नः ॥ अथ मन हा वा सोष्यते सर्वाणि रूपाण्या विशन् सर्वान सुसर्वा
भवन् शेव इति सुखनाम शिष्येतेर्वकारेनाम करणान्तरं स्थातरे पिलिंगी विभक्षित
गुणा शिवमित्यप्यस्य भवति यद्यद्रूपकामयत तत्तदेव ता भवति रूपं रूपमधवा
वा भवतीति प्यपि निगमा भवति वा वस्यति वा चः पाता वा पा लयिता वा तस्यैषा भवति ॥ १९ ॥
यो अनिधो दीदय दृष्ट्वा इत्यं विप्रस इह ते अ ध्वरेषु ॥ अपां न पा अधू मती रपो दा पा मि
रं द्रो वा दृष्ट्वे वी याम ॥ यो अनिधो दीदय दृष्ट्वा इत्यं तर मश्रु यं मे धा विन स्तु वी तियज्ञेषु

कर्मवन्तो भवन्ति विवृष्टे देहावा ॥ मित्रा प हव्यं धृतवज्रु हो तेति व्याख्यातं जु होति दानि
 कर्मा ॥ कः कर्मनो वा क्रमणो वा सुखो वा स्थो वा तस्यैषा भवति ॥ २२ ॥ हिरण्यगर्भः
 समवर्तताग्रेभूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ॥ सदाधार पृथिवी धामुते मां कस्मै देवा
 महविषा विधेम ॥ हिरण्यगर्भो हिरण्यमयोगर्भो हिरण्यमयोगर्भो स्थिति वागर्भो
 गृभगृणात्यर्थ ॥ गिरत्यनर्थानिति वा यदा हि स्त्री गुणान् गृह्णाति ॥ तिगुणाश्चास्या
 गृह्यन्ते ऽथ गर्भो भवति समभवदग्रेभूतस्य जातः पतिरेको बभूव सधारयति च
 पृथिवी च दिव्यं च ॥ कस्मै देवाय महविषा विधेम ॥ इति व्याख्यातं ॥ विधति दानि कर्मा सरस्व
 व्याख्यातं सस्यैषा भवति ॥ २३ ॥ ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो दृतश्रुतः ते सिनो विता
 भव ॥ इति सानिगद व्याख्याता ॥ २४ ॥ विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता तस्यैषा भवति ॥ २५ ॥

दीप्तप्रतीकावायमोहजातइडेणसहसंगतः॥यमाविवेहमातेरत्यविनिगदोभव
तियमइवजातोयमोजतिव्यामाणोजारःकुनीनांजारयिताकन्यानांपतिर्जनीनां
पालयिताजयानांतत्प्रधानाहियज्ञसंयोगेनभवन्ति॥तृतीयोऽग्निष्टेपतिरित्य
विनिगदोभवति॥तंवश्चरथाव्यैवंसंत्यारंत्यापश्चादुत्थावसत्याचनिवसंत्यो
षधाहत्यास्तंयथागावक्राफ्रुवंति॥तथाप्रवामेधंसमृध्यभोगैर्मित्रप्रमीयते
आपतेसंमिन्वानोद्वतीतिवामेदयतेवतिस्यैषाभवति॥२९॥मित्रोजनान्या
तयतिब्रुवाणोमित्रोदाधारपृथिवीमुतद्यां॥मित्रःकृष्टीरनिमिषामिवष्टेति
नायहव्यंघृतवज्रुहोत॥मित्रोजनान्यातयतिब्रुवाणःशब्दंकुर्वन्मित्रएवधा
रयतिपृथिवीवदिवंमित्रःकृष्टीरनिमिषंनभिविषयतीतिकृष्टयइतिमनुष्यनाम

विश्वकर्माविमनाभ्राद्विहायाधाताविधातापरमोतसंदृक्तेषामिष्टानि सप्तमिष्टानि
देतियत्रासप्तकृषीद्वयएकमाहुः॥विश्वकर्माविभूतमनाव्याघ्राधाताचविधाताच
परमश्चसंदृष्टाभूतानांतेषामिष्टानिवाकातानिवाक्रांतानिवागतानिवामतानि
वानतानिवाद्रिःसहसंमोदतेयत्रेतानिसप्तार्घ्यानिज्योतिषितेभ्यःपरब्राह्मणैः
ज्ञान्येतस्मिन्नेकंभवतीत्यधिदेवतमथाध्यात्मंविश्वकर्माविभूतमनाव्याघ्राधा
ताचविधाताचपरमश्चसंदर्शयितेन्द्रियाणामेषामिष्टानिवाकातानिवाक्रांतानि
वागतानिवामतानिवानतानिवाङ्मनेनसहसंमोदतेयत्रेतानिसप्तार्घ्यानि
द्रियाण्येभ्यःपरब्राह्मणैःज्ञान्येतस्मिन्नेकंभवतीत्यात्मगतमावष्टेत्तत्रेतिहासमाच
क्षतेविश्वकर्मासौवनःसर्वमेधेसर्वाणिभूतानिजुहवांचकारसब्राह्मणमप्यंतत

उ० त्रि०

॥५६॥

जुहवां चकारुत दधिवादिन्येषां भवति य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदितितस्योत्तरा
भूयसे निर्वचनाया ॥२६॥ विश्वकर्म नृविषावावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत द्यामु
द्यत्वं न्यभ्रमितो जनास इहास्माकं मधवासरिरस्तु ॥ विश्वकर्म नृविषावर्धयमानः स्व
यं यजस्व पृथिवीं वा दिवं च मुद्यत्वं न्यभ्रमितो जनाः सपत्ना इहास्माकं मधवासरिरि
स्तु प्रजाता ताक्ष्यस्व पूरया तस्तीर्णे नरि क्षेक्षित्य तूष्णमथ रिक्षत्यभ्रो ते वतिस्ये
षा भवति ॥२७॥ त्वमृषुवा जिन देव जूतं सहावानं तरुतारं रथाना ॥ अरिष्टनेमिं पृतना
माभुस्व स्रये ताक्ष्यो मिहा दुवेम ॥ तं भृशमनेर्वतं जूतिर्गतिः प्रीतिर्वी देव जूति देवरा
तं देव प्रीतं वासस्व तं तारय तारं रथाना मरिष्टनेमिं पृतना जित माभुस्व स्रये ताक्ष्य
मिहा ह्वये मेति कर्म न्यं मध्यमा देवमवक्ष्यतस्यैषा परा भवति ॥२८॥ सद्यश्चिद्यः शव

॥५६॥

सापंचकृष्टीः सूर्यइवज्योतिषापस्ततान॥सहस्रसाः शतसाभस्परंदिनस्मावरतेयुवतं
 नशायी॥सद्योपियः शवसावलेनतनोत्यपः सूर्यइवज्योतिषापंचमनुष्यजातानिसह
 स्रसानिनीशतसानिन्यस्यसागतिनस्मिनांवारयंतिप्रयुवतीमिवशरमयीमिषुंमंमु
 मन्त्यतेदीप्तिक्मणः क्रोधक्मणोवधक्मणोवामक्रुंत्यस्मादिषवरुस्येषाभवति॥
 ॥२९॥त्वयामन्योरथमारुजंतोहर्षमाणोसोद्युषितामरुत्वः॥तिमेषवभ्रायुधासंशि
 शान्तौविश्वावसुहस्तयोशुभप्रियंतुनरोभग्निरूपाः॥त्वयामन्योस्रथमारुह्यरु
 जंतोहर्षमाणोसोद्युषितामरुत्वस्तिमेषवभ्रायुधासंशिरथमानाभग्निरुपप्रियंतुनरो
 भग्निरूपाभग्निकर्मणः सन्नधाः कवचिनूडितिया॥दधिक्राव्याख्यातस्तस्येषाभवति॥
 ॥३०॥आदधिक्राः शवसापंचकृष्टीः सूर्यइवज्योतिषापस्ततान॥सहस्रसाः शतसा

उ० नि०

॥३७॥

सा

वाज्यर्वाष्ट्रकुरुमध्वसमिमावचांसि॥ आतनोति दधिऋः शवसा बलेनापः सूर्य इव ज्यो
तिष्ठापंचमनुष्यजातानि सहस्रसा शतं वा जीवे जनवानर्वे रणावांसं पृणक्तुं मध्वं नो दधे नो
नवचनानीमानि तिमध्वधमतेर्विपरीतस्य सविता सर्वस्य प्रसविता तस्यैषा भवति॥ ३१॥
सविता यंत्रैः पृथिवी मरुणा दस्वभने सविता द्याम दृहत्॥ अश्वमिवाधुक्षधुनि मंतरि
क्षमत्तेर्त्तवधं सविता समुद्रं॥ सविता यंत्रैः पृथिवी मरुमयेदनारंभणोऽतश्चि सविता
द्यम दृह दग्धमिवाधुक्षधुनि मंतरिक्षं मेघं वधमत्तेर्त्तवधं सविता तर्गो दृते वाऽत्वरमा
णा इति वा सविता समुद्रितारमिति कमन्यं मध्यमा देवमवक्ष्यदादित्योऽपि सवितो
न्येते तथापि हिरण्यस्तूपे स्तुतोऽर्चन् हिरण्यस्तूपे नृषिरिदं स्तुतं प्रोवाचतद
मिवादिन्येषां भवति॥ ३२॥ हिरण्यस्तूपः सवितर्यथात्वांगिरसो जुह्वे वाजे अ

३७

स्मिन्। एवावाच नवसेवंदमानः सोमस्येवांशुं प्रति जागराहौ। हिरण्यस्तपो हिरण्य
मयस्तपो हिरण्यमयस्तपोऽस्येति वास्तपस्यायतेः संघातः सवितर्यथा त्वांगि
रसोजुह्वेह्वयद्वजिऽन्यस्मिन्नेवं त्वाच नवनायवेदमानः सोमस्येवांशुं प्रति जाग
मर्थहौ। त्वष्टा व्याख्यातस्तस्येषा भवति॥३३॥ देवस्त्वष्टा सवित्ता विश्वरूपः पुषो
पप्रजाः पुरुधा जजान। इमा च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकं॥ दे
वस्त्वष्टा सवित्ता सर्वरूपः पोषति प्रजारसात् प्रदानेन नवद्वधा च माजनयतीमा
नि च सर्वाणि पृथक्तात्पुदका न्यस्य महद्वास्मे देवानामसुरत्वमेकं प्रजावत्वं वा
नवत्ववाऽपि वासुरिति प्रज्ञानामास्यत्यनर्थानस्ताश्वास्यामर्थान् असुरत्वमा
दिलुप्तं। वातो वातीति सतस्तस्येषा भवति॥३४॥ वात आवातु मे प्रजं शंभु मया

उ० नि०

॥३८॥

भुनोहृदे॥ प्रणआयं पितरिषत्॥ वातभावात्तु मेघज्यानिशंसुमयोऽपुचनोहृदेया
यप्रवर्धयतुचनआयुरग्निर्वीरव्यातास्तस्येषामवति॥३५॥ प्रतित्यं चारुमध
रंगोपीथायप्रहयसे॥ मरुद्भिरग्नआगहि॥ तंप्रति चारुमधरं सोमपानाय
प्रहयसे सोग्ने मरुद्भिः सहा गच्छेति कमन्ये मध्यमादेव मवक्ष्यत्तस्येषा पराम
वति॥३६॥ अभित्वा पूर्वपीतये सृजामि साम्यं मधु॥ मरुद्भिरग्नआगहि॥ अ
भि सृजामित्वा पूर्वपीतये सर्वपानाय साम्यं मधुसाममयं सोग्ने मरुद्भिः सहा
गच्छेति॥३७॥ विनोवेन ते कांतिकर्मणास्तस्येषामवति॥३८॥ अयं वेन श्वोदय
स्तभिगर्भा ज्योतिर्जरायूरजसो विमाने॥ इममपांसंगमे सूर्यस्य शिशुं न
विप्रामतिभीरिहंति॥ अयं वेन श्वोदयस्तभिगर्भाः प्राष्टवर्णा गर्भा आपद्रीतवा

॥३८॥

ज्योतिर्जरायुर्ज्योतिर्जरस्य जरायुः स्थानं भवंति जरायुर्जरयागर्भस्य जरयायुः
तद्वति वेममपांसंगमे स्तूर्यस्य चन्द्राशुमिव विप्रामति मीरिहं तिह्रिहं तिस्तवंति
वर्धयंति प्रजुयंतीति वाशिशुः दोसनयिो भवति शिशीतेर्वास्या हानकर्मणश्चि
रलब्धयोगभोभवत्यसुनीतिरस्तनयति तस्यैषा भवति ॥३९॥ असुनीति मनो
अस्मासुधारय जीवाते वेसु प्रतिरान आयुः ॥ रारंधिनः स्तूर्यस्य संहशिघते
नत्वंतन्वं वर्धयस्व ॥ असुनीति मनो अस्मासुधारय चिरं जीवनाय प्रवर्धय च
न आयूरंधये च नः स्तूर्यस्य संह शिनाय रध्यति वर्शगमेनेपि दृश्यते ॥ मारधा
मद्विषते सोमरा जनित्यपि निगमो भवति घृते सत्वमात्मानं तन्वं वर्धयस्व तौ व्या
ख्यातस्तस्यैषा भवति ॥४०॥ अतस्याहिरु रुधः सति प्रवर्धते तस्यैषाति हृजि

उ० नि०

॥३९॥

म

नानिहंति॥ तस्य श्लोको बधिरा ततर्दकर्णो बुधानः शुचमानभायोः॥ तस्य
हि शुरुधः संति प्रवर्ततस्य प्रज्ञा वर्जनीयानिहंति तस्य श्लोको बधिरस्यापि
कर्णो वा तृणातिबधिरौ बधः श्रोत्रः कर्णो बोधयं दीप्यमान आयोरयनस्य मनुष्य
स्य ज्योतिषो बोदकस्य वेदुरिंधेरुनते वीरस्येषा भवति॥ ४१॥ प्रतद्वोच्यं सव्या
यंद वेदव्यो नयद्वषवां नरे जतिरक्षो हाम नरे जति॥ स्वयं सोऽस्मदनिरो व
धैरजोतिरुर्मतिं॥ अवस्व वेदघशं सो वतरमवस्तुद्रमि वस्ववेत्॥ प्रब्रवीत्सितद्रव्या
यंद वेदवनाहं द्वयद्वषवान्नवान् कामाया न्वामननानि च नो रेजयतिरक्षो हा च
बलेन रेजयति स्वयं सोऽस्मदभिनिंदितारो॥ वधैरजोतुर्मतिं॥ अवस्व वेदघ
शंसस्ततश्चावतरं क्षुद्रमिवावस्व वेदस्यासि फ्रयांसमयमन्यते यथा हो दर्शनी

॥३९॥

माहोदरनीयेतितत्परुक्षेपस्यशीलंपरुक्षेपः पुरुषिः पर्ववक्षेपः पुरुषिः पुरुषिशेषोः
स्येतिवेतीमानि सप्तविंशतिर्देवतानामधेयान्यनुक्रांतानि सत्कृतां जिहविभ्रांजितेषां
मेतान्यहविर्भांजितेषां सुनीतिर्कृतं इंदुः प्रजापतिः प्रजानां पातावापालयितावात
स्येषां भवति ॥४२॥ प्रजापतेन त्वेदेतान्यन्यो विश्वजातानि परितावभूव ॥ यत्कामा
स्तु दुग्धमस्तनोऽस्तु वयं स्याम पतयोरयाणां ॥ प्रजापतेन हि त्वेदेतान्यन्यं सर्वं जि
जातानि परितावभूव यत्कामास्तु दुग्धमस्तनोऽस्तु वयं स्याम पतयोरयाणां मित्या
शी ॥ रदिव्याख्यातस्तस्येषां भवति ॥४३॥ अश्वामुक्तेराधिराणी घेवधेतदीनां
रजः सुधीदृश ॥ अश्वामुक्तेरदिराणी घेवधेतदीनां रजः सुधीदृश ॥ वध्रमेत
रिदं वध्रास्मिन्धृता आपइति वेदमपीतरहुध्रमेतस्मादेव वध्रास्मिन्धृताः

स

प्राणाइति। यो हि स बुध्यो बुध्यमन्तरिक्षं तन्निवासान्तस्यैषा भवति ॥ ४४ ॥ मानो हि बुध्यो
रिषे धान्मायज्ञो अस्मिन्नितदुतायोः ॥ मानो हि बुध्यो रेषणा यवधान्मास्ययज्ञो
स्वाविस्त्रिद्यज्ञकामस्य। सुपणो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ ४५ ॥ एकः सुपणोः सस
मुद्रमा विवेश इदं विश्वं सुवृत्तं विचष्टे ॥ तं पाकेन मनसा पश्य मन्तितः संमातारो हि
सुरेहि मातरं ॥ एकः सुपणोः ससमुद्रमा विवृणोति स इमानि सर्वाणि भूतान्यभिवि
पश्यति ॥ तं पाकेन मनसा पश्य मन्तित इत्यृषर्हृष्टार्थस्य प्रीति भवित्या इत्यानस
युक्ता तं मातारो हि वागेषा माध्यमिक स च मातरं रोहि पुरुरवा बहुधा गुरुयते तस्यैषा
भवति ॥ ४६ ॥ समस्मिं जायमाना सततं उन्नेमवर्धयन्ति द्याः स्वर्गताः ॥ पुंश्च मह्यत्वा
पुरुरवो रणायावर्धयन्त्यहत्याय देवाः ॥ समासतास्मिं जायमाने आगमनोदा

पो देवपत्न्यो वडाचि चैनमवर्धयन्त्यहः स्वर्गताः स्वयंगामिन्यो महते यत्वा पुरुरवो
णा यरमणीया यवसंग्रामायावर्धयन्त्यहत्याय देवा देवाः ॥ ४७ ॥ ॥ अथ शृणु
ह ॥ ॥ अथातो मध्यस्थाना वायवाया ह्यासि स्त्रोणा सोनीवीनवारतमृष्टिमारुद्रा
मया ते दिधृजरा बोधं हृदयो जातो विवृक्षान्प्रापिनस्त्वमभ्रास्यमवर्तक्षेत्रस्य
पतिः क्षेत्रस्य पतिना क्षेत्रस्य पतेऽमी बहु पुनरोदियो अनिधेः परोपि वीरसेने वसुधा
मित्रोजना हिरण्यगर्भापितो सरस्वो विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता विश्वकर्मा विमना विश्व
कर्मा विष्णोर्मा पुरुरवा श्रित्वयामन्योन्नादधिकाः सविता हिरण्यसूयो देवस्त्वष्टा वा
त आवातु प्रतियमसित्वा वेनो वेन तोर्यवेनो सुनीतः कृतस्य हि प्रतद्वो वयं प्रजापते
आमुके कर्मानो हिरेकः सुपणोः समास्मिं सप्त चत्वारिंशत् ॥ ४८ ॥ इति निरुक्तं दशमाध्यायः ॥

॥ हरिः ओम् ॥ ॥ अथेनो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ १ ॥ आदाय न्येनो अश्वर सोम सह
 त्रसवां अयुतं च साकं ॥ अत्रापुरं धिरजहादराती मदे सोमस्य मूरा अमूरः ॥ आदाय
 अथेनो हरि सोम सह त्रसवां नयतं च सह सह त्रसवां व्यमसि प्रत्यतत्रा युत सोम
 भक्षत्सं संबंधेनायुतं दक्षिणा इति वा तत्र पुरं धिरजहाद मित्रानदानानिति वा मदे
 सोमस्य मूरा अमूरः ॥ २ ॥ अथेनो च सक्तं सोमपानेन वस्तुतस्तस्मादिदं मन्यता ओषधिः सो
 म सुनोते यदेतमधिषुण्वंति बहुलामस्यनेघं दृक्वृत्तमाश्चर्यमिव प्राधान्येन त
 स्य पावमानीषु निदर्शनायोदाहरिष्यामः ॥ २ ॥ स्वादिष्टया मदिष्टया पवस्व सोम
 धारया ॥ इदाय पातवे सुतः ॥ इति सानिगदव्याख्या ॥ अथेनो पशवति चंद्रमस्त
 वेतस्य वा ॥ ३ ॥ सोमं मन्यते पवित्रं न्यत्सं पिषंत्यौषधिः ॥ सोमं यं ब्रह्मणा विदुनत

स्व

४९

या हो दर्शनीयेति तत्परुक्षेपस्य शीलं परुक्षेपः क्रुषिः पर्ववद्धेपः परुषि परुषि शोपोः
 स्येति वेतीमानि सप्तविंशतिर्देवतानामधेयान्यनुक्रीतानि सत्कृतां जिहविर्भांजितेषां
 मेता न्यह विर्भांजितेनो सुनीतिर्जुते इंदुः प्रजापतिः प्रजानां पातावा पालयितावा त
 स्यैषा भवति ॥ ४ ॥ प्रजापतेन त्वेदेतान्यन्यो विश्वजातानि परितः बभूव ॥ यत्कामा
 स्तेजु दुमस्तनो अस्तु वयं स्याम पतयोरयीणां ॥ प्रजापतेन हि त्वेदेतान्यन्यं सर्वाणि
 जातानि परितः बभूव यत्कामास्तेजु दुमस्तनो अस्तु वयं स्याम पतयोरयीणां मित्या
 शी ॥ ५ ॥ रदिव्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥ अश्वामुक्ते राधे गृणीष्वध्वेन दीनां
 रजः सुषीदत ॥ अश्वजमुक्ते रदिव्याशीष्वध्वेन दीनारजः सुषीदत ॥ ६ ॥ बध्ममेत
 रिक्षं बध्मा अस्मिन्धृता आप इति वदमपीतरुधुध्रमेतस्मादेव बध्मा अस्मिन्धृताः

स्यात्प्रातिकश्चन॥ सोमं मन्यते पचिवां न्यत्सं पंचं त्यौषधि मिति दृया सुतम सोममा
 ह सोमं यं ब्रह्माणो विदुरिति न तस्या प्रातिकश्चना मज्जेत्यधियज्ञमथाधिदेवतं सोमं
 मन्यते पचिवां न्यत्सं पंचं त्यौषधि मिति यजुः सुतं सोममाह सोमं यं ब्रह्माणो विदुश्चंद्र
 मसं न तस्या प्रातिकश्चना देव इत्यथेषा परा भवति चंद्रमसो वै तं तस्य वा ॥४॥ यत्वा
 देव प्रपिबंति तत आयायसे पुनः॥ वायुः सोमस्य रक्षितः समानां मास आहूतिः॥ यत्वा दे
 व प्रपिबंति तत आयायसे पुनरिति नाराशं सानभि प्रत्य पूर्व पक्षा पर पक्ष विति वा ॥
 वायुः सोमस्य रक्षितः स माह सहवर्या द्वि सह रुणाद्वा समानां सवत्सराणां मास आहूतिः ॥
 सोमो रूप विशेषेण धिश्चंद्रमो वा ॥ चंद्रमश्चायन्द्रमयति चंद्रो माता चांद्रमानमस्य
 ति वा चंद्रश्चंद्रतेः को ति कर्मणश्चंद्रं न मित्यप्यस्य भवति चारुद्रमोति विरुद्रमति च

व

मेवां पूर्ववारुरुवेविपरीतस्य तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥ न वोनको भवति जायमानो ह्येके
 तुरुषसामेत्यग्राभागे देवेश्यो विदधात्या यत्र चंद्रमास्ति रते दीर्घमायः ॥ न वोनको
 भवति जायमान इति पूर्वपक्षादिममभिप्रेत्या ह्येके तुरुषसामेत्यग्रमित्यपरप
 क्षातमभिप्रेत्यादित्ये देवता द्वितीयः पादइत्येके भागे देवेश्यो विदधात्या घनित्य
 धर्मासेत्यमभिप्रेत्य प्रवर्धयते चंद्रमा दीर्घमा मुमृत्युमोरियतीति सतो मृतं च्या
 वयतीति वाशत बलाक्षो मो दृत्य तस्यैषा भवति ॥ ६ ॥ परं मृत्योऽननुपरोहिपंधां
 यस्ते च इतरे देवयानाः ॥ सुभुषते मृष्वते ते ब्रवीमि मानः प्रजां रीरिषीमाते वीरान् ॥
 परं मृत्यो ध्रुवं मृत्यो ध्रुवपरे हि मृत्यो कथितं ते मृत्यो मृतं च्यावयतीति वामृत्यो
 मदेवामिदेवातेषामेषा भवति ॥ ७ ॥ त्वेषमिथा समरं शमीवतो रिडा विष्णुस्तपावा

स्यधीमहि सुमतिं वाजिनीवतः॥ धाता ददातु इत्तं वे प्रवृद्धं जीविकामनुपक्षीणां वयं दे
 वस्यधीमहि सुमतिं कुलमाणीमातं सत्यधर्माणां विधाता धर्मा विप्रारब्धा तस्तस्य
 धनिपातो भवति बहु देवतायामृत्वि॥११॥ सोमस्य राजावरुणस्य धर्मो गिरिहस्य
 तेरनुमत्या उशर्मणि॥ तवाहमद्यमघवलुपस्तुतो धाता विधाताः कलशां अमस्यं
 ॥ इत्येताभिर्देवताभिरभिप्रस्तुतः सोमकलशानमक्षयमिति कलशः सकस्मात्कल
 अस्मिं छेरते मात्राः कलिश्च कलाश्च किरतेर्वकीर्णमात्राः॥१२॥ अथातो मध्यस्था
 ना देवगणास्तेषामरुतः प्रथमागामिनो भवन्ति मरुतो मितरविणो वामितरो च नो वा
 ह द्रुवन्तीति वातेषामेषा भवति॥१३॥ आ विद्यन्मद्भिर्मरुतः स्वकेरयेभियानृष्टि
 मद्भिर्भपणैः॥ आ वषिष्ठयान इषा वयानपस्तता सुमायाः॥ विद्यन्मद्भिर्मरुतः स्व

॥४३॥

कैः स्वन्वैरिति वास्वन्वैरिति वास्वर्विभिरिति वास्वैरायात नृष्टिमाद्भिर्भपणैर्भ
 पतनैर्वषिष्ठेन च नो जेन वयं देवा पतत सुमायाः कल्याणकर्मणा वा कल्याणप्रज्ञा वा
 रुद्रा व्याख्यातास्तेषामेषा भवति॥१४॥ आ रुद्रा सह द्रुवन्तीति वातेषामेषा भवति॥१५॥
 आगच्छत रुद्रा इंद्रेण सह जोषाणाः सुविताय कर्मणा इयं वाऽस्मदपि प्रतिकामय
 ते मतिस्तुलज इव दिवउत्सा उदन्यवत् ललकलथेते रुद्रयु रुदन्यते रे भवउरुभां
 तीति वनेन मांतीति वनेन भवन्तीति वातेषामेषा भवति॥१६॥ विद्वीशमीतरणित्वेन वा
 घतो मनीसः संतो जन्तु तत्त्वमानसुः॥ सो धन्वना नृभवः स्तरचक्षुसः संवत्सरसम
 पृच्यंत धीतिभिः॥ कृता कर्मणि क्षिप्रत्वेन बोद्धारो मेधाविनो वामनीसः संतो जन्तु

सर्पस्येव वक्षथे ह्योतिरेषां समुद्रस्येव महिमा गतीर॥ वातस्येव प्रज्वलेनान्येन सो
 मावसिष्ठा अन्वेत वेवः॥ इति यथा॥ आ प्र्या आ प्रोते स्तेषामेधनिपातो भवत्येदमृ
 वि॥२०॥ सुधेय्यं पुरुषं समृद्धमिना तममाप्यमाप्याना॥ आ दधते शवसा सप्तदा
 नृशसा क्षते प्रतिमाना नृशरिः स्तोतव्यं बहु रूपं मुरुभूतं मध्वरतममाप्यमा
 प्रव्यानामादृणाति यशवसा बलेन सप्तदातुति वा सप्तदानवानैरिति वा प्रसाक्षते
 प्रतिमानानि बहूनि साक्षतिरात्राति कर्मा॥२१॥ अथातो मध्यस्था वाः स्त्रियः सामादि स्ता
 तिः प्रथमागामिनो भवन्त्यदितिव्याख्याता तस्या एषा भवति॥२२॥ दक्षस्य वादितुजस
 निवृत्तेरजाभानामित्रावरुणा विवोससि॥ अतर्पथाः पुरुषा अयमा सप्तदाता
 विपुरुषे बुधा मसु॥ दक्षस्य वादितुजस निवृत्ते कर्माणि राजानो मित्रावरुणो पो

॥४५॥

हवेष्टु॥ उदीरतामवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः पितरः सोम्याः सोमसंस्थादि नस्ते
यप्राणमन्वीयुरवका अनमित्राः सत्यज्ञा वायजज्ञा वाते नत्राग हंतु पितरो ह्वावेष्टुमा
ध्यमिको यम इत्याहुस्तस्मान्माध्यमिकान्पितृमन्यते॥ गिरसो व्याख्याताः पितरा
व्याख्यातभृगवो व्याख्याता भयवर्णिगो धनवतस्य वर्तिश्चरतिकमतिप्रतिषेध
स्तेषामेषासाधारणास्वति॥ १८॥ अगिरसानः पितरानववाभयवर्णिगभृगवः सो
म्यासः॥ जघावयं सुमती यज्ञियानामपि स दे सोमनसेस्याम॥ अगिरसानः पितरा
नवगतयानवनीतगतयोऽवर्णिगभृगवः सोम्या सोमसंस्थादि नस्ते जघावयं सुमती
कल्याण्यमती यज्ञियानामपि स दे स दनी ये भजनवति वा कल्याणमनसि
स्यमिति माध्यमिको देवगण इति नैरुक्ताः पितर इत्याख्यातमथाप्युपयस्यते॥ १९॥

उ० वि०

॥ ४४ ॥

तन्नशिरे॥ सोधन्वना नृपवः स्तरचैक्षरव्याना वा स्तरप्रजा वा संवत्सरे समष्ट्यंत
धीतिभिः कर्मभिर्देष्टुर्विष्वा वाजवे इति सुधन्वनं गिरसस्य जयपुत्रावक्तुस्त
षां प्रथमो तमाप्यावहुवन्निगमापवन्ति न मध्यमेन तदेतदृषो बवहुवन्नेवमस
स्यच संस्तवेन बहूनि दृशतयीषु स्तकानि भवन्त्यादित्यरश्मयोऽप्युपउच्यते॥ अगोद्य
स्ययद संस्तना गृहं तदद्यदन्मवो नानुगच्छथ॥ अगोद्य आदित्यो गृहनीयस्तस्य
यदस्वप्यगृहं यवसंजमवथनता वदिहमव्येत्यंगिरसो व्याख्याता स्तेषामेषा म
वति॥ १६॥ विरूपास इदृषयस्तद्गृहं विरूपसः॥ ते अगिरसः स्तनवस्तं अग्ने प
रिजज्ञिरे॥ इत्यग्निजन्म पितरो व्याख्याता स्तेषामेषा मवति॥ १७॥ उदीरतामवर उ
त्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः॥ असुय ईशुरवकावकज्ञास्ते नो वंतु पितरा

॥ ४४ ॥

सुख्यति॥ यामर्त्या यप्रतिधीयमाना मरुशानोरसना मुख्यथः॥ इति सामिगदव्याख्या
ता विष्वा नरो व्याख्यातस्तस्येषा मवति॥ १८॥ प्रवो मेहं मदमानायां धसो च विष्वा न
राय विष्वा सुवे॥ इदस्य यस्य सुमस्वस होमहि श्रवो नृणां वरो दसी सपर्यतः॥ प्र
वतय्यं स्काते महतेऽधसोऽनस्य दन्ने मं दमाना यमा दमाना यस्तयमाना यश
वामाना यति वा विष्वा नरायु सर्वविभक्तो ये इदस्य यस्य प्रीतो सुमहद्वलं महद्विभ
वणीयं यशो नृणां च बलं वन्दते नैवावा दृथिव्यो वः परिरत इति कर्म न्यं मध्यमा
देवमवस्था तस्येषा परा मवति॥ १९॥ उदुज्यातिर मृतं विभजं न्यु विष्वा नरः सवितो दे
वो अम्रेत्॥ उदशि श्रियं ज्ञातिर मृतं सर्वज न्यु विष्वा नरः सवितो देव इति॥ धाता सर्व
स्य विधाता तस्येषा मवति॥ २०॥ धाता ददालु दातु वेषा च जीवा तु नक्षिता॥ वयं देव

उ० नि०

1884

वसावत्सुजवोदयसिप्रतावतावराधसाधनेनतेवयमिहस्योमेतिस्मरमासुराणां तस्या
एषाभवति॥२४॥ किमिच्छंतीसरमाप्रदमानदरेधध्वजंगुरिः परायेः॥ कस्मेदितिः का
परितक्म्यासीत्कथं रसायाभ्रतरः पयांसि॥ किमिच्छंतीसरमदप्रापदुद्नेधध्वजंगु
रिर्जगम्पतेः परं रत्नैरवितः कातेस्मस्वथादितिरासीत्किंपरितकनं पोरितक्म्या रात्रिः
परित एनांतक्मतक्मतपुष्पनामतकजइतिसतः कथं रसायाभ्रतरः पयांसि तिरसा
नदीरसतः शबूकर्मणः कथं रसातिता न्युदकानीति वादेव्युनोद्रेण प्रहितापापित्ति
रसुरैः समूहइत्याख्याने सरस्वतीयाजातस्या एषाभवति॥२५॥ पावकानः सरस्वती ॥२५॥
वज्रसिर्वाजिनीवती॥ यज्ञवहुधियावसुः पावकानः सरस्वत्यन्तैरन्ववती यज्ञवहु
धियावसुः कर्मवसुस्तस्या एषा पराभवति॥२६॥ महोन्नयः सरस्वती प्रवेतयति कुतुना॥

धियो विभ्राविराजति ॥ महर्षेः सरस्वती प्रवेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा
 प्रज्ञया विमानि च सर्वाणि प्रज्ञाना न्यभिधिराजति वागर्थेषु विधीयते तस्मान्माध्यमि
 कां च न मन्यते वाग्यारया ता तस्या एषा भवति ॥ ३॥ यद्वा गवदंत्यविचेतनानिराष्टी
 देवानां निषसादमंद्रा ॥ चतस्रुर्जुं दुहेपयां सिक्खिदस्याः परमं जगाम ॥ यद्वा
 गवदंत्यविचेतनान्यविज्ञातानिराष्टी देवानां निषसादमंद्रा मदना चतस्रोऽनुदि
 शं दुहेपयां सिक्खिदस्याः परमं जगामेति यत्स्थिर्वीगच्छतीति वा यदादित्यर
 श्मयो हरंतीति वा तस्या एषा प्राप्नोति ॥ ४॥ देवी वाचमजनयंत देवास्तां विश्व
 रूपाः पशवो वदंति ॥ सानां मद्रेषु जं दुहाना धेनुवागि स्मर्तु पशुं हतं तु ॥ देवी
 वाचमजनयंत देवास्तां सर्वरूपाः पशवो वदंति यत्तु वाचश्चायत्तु वाचश्च स

नामदत्तान्नं च सरसं च दुहानाथे तुर्वागस्मानुपैतु सुखताऽनुमतीराकेति वजायते
 ॥२९॥ अनुमतिरनुमननात्तस्या एषा भवति ॥२९॥ अनुमतिरनुमते त्वमन्या सैशं च नुस्काधि
 क्रवे दक्षाय नो हि नुप्रणामात्प्रवितारिषः ॥ अनुमन्यस्वानुमते त्वं सुखं च न कु
 र्वन् न च नोपस्थाये हे हि प्रवर्धय च न आहूराकाराते दीनकर्मणास्तस्या एषा भवति
 ॥३०॥ राकामहं सुहवं सुहृती द्वेष्टे लोतुनः सुभगा बोधतु मना ॥ सीव्यत्वपः स्त
 व्याधिद्यमानया ददातु वीरं शतदाय मुक्यं ॥ राकामहं सुहृन्ना सुहृत्वा ह्येष्टे
 तुनः सुभगा बोधतु मना सीव्यत्वपः प्रजननकर्मस्तु व्याधिद्यमानया स्तुवी सव्य
 तैर्देदातु वीरं शतप्रद मुक्यं वक्तव्यं प्रशंसामि नीवाली कुहू रिति देवपत्न्या वितिने
 रुक्ता प्रमावा स्येतियाजिकाया प्रवासावास्या सासिनीवाली योत्तरा सा कुहू रिति

वरासि विवासतिः परिवर्षायां हविष्मां जा विवासती शास्त्रे वर्डितं तृपथा भ्रातृचरमाण
 पंथा बद्धस्थायमादित्योऽग्नीनियं कृत्ति स प्रहोता स प्राप्ते भूयोरसानमभिसन्नाम
 यंतिसप्तै नमृषयस्तुवंती तिवा विषमरूपे पुनम सुकर्म सुदयेष्वा दित्या दक्ष इत्याहु
 रादित्यमध्ये वस्तुता ॥ तदिति दीक्षा पणी ॥ अदिते देक्षो अजायत दक्षा हृदिति परीति
 चतत्कथमुपपद्यत समानजन्मानो स्यातामित्यापि वादे वधर्मै पौत्रेतरजन्मानो स्या
 ता मितरेतर प्रवृत्ती न्निग्रय्यदिति रुच्यते तस्यैषा भवति ॥२७॥ यस्मै व सुद्विणोददा
 शानागात्त्वमदिते सर्वताता ॥ यं भद्रेण शवसा बोदया सि प्रजावन्ताराधयाने स्यामा ॥
 यस्मै व सुद्विणोददास्य नागात्त्वमनपराधत्वं मदिते सर्वा सुकर्म नति ध्याग आड प्रवा
 दुमरे न एतः किं लिख्यं किं लिख्यं सुकृतकर्मणा भयं कीर्तिमस्य भिनती तिवा यं भद्रेण

विज्ञायते॥सिनी बाली सुत मन्त्रं भवति सिनातिष्ठता निवालं पर्ववृणोति स्तस्मिन्
नवती बालिनी वा वावाले नैवास्या मणुत्वा चंद्रमाः सेवितव्यो भवतीति वातस्या
एषा भवति॥३१॥सिनी बालि एधु एधु केया देवानामसि स्वसा॥सुष स्वहव्यमाहु
तिं प्रजां देवि दिदिष्टिनः॥सिनी बालि एधु जघने स्तुक् स्ययतः संघातः पृथु केश
स्तुका एधु एधुति वयि त्वं देवानामसि स्वसा स्वसा सुभ्रसा स्वेधु सीदंतीति वाक्
हृतं हविर्जुहोतीति वातस्या एषा भवति॥३२॥कुह मंह सुहृतं विघ्ननापसम
स्मिन् यज्ञे सुहवां जोहवामि॥सानो ददातु श्रवणं पितृणां तस्यैते देवि हविषा वि
धेम॥कुह मंह सुहृतं विदतिकर्माणस्तस्मिन् यज्ञे सुहवानामाह्वयो सानो ददातु
श्रवणं पितृणां पित्र्यं धनमिति वा पित्र्यं यज्ञ इति वातस्यैते देवि हविषा विधेम इति वा

उ० नि०

॥६८॥

ख्याता तस्या एषा भवति ॥३३॥ अन्यन्मृषु त्वं यम्यन्यउत्वां परिष्वजाते लिबुजे वृक्षं
॥ तस्य वा त्वं मन इच्छा सवातवाधा कृणुष्व संविदं सुमद्रां ॥ अन्यमेव हितं यम्यन्य
स्वां परिष्वक्ष्यते लिबुजे वृक्षं ॥ तस्य वा त्वं मन इच्छा सवातवाधाने न कुरुष्व संविदं
सुमद्रां कल्याणमिद्रां यमीमयं च कमेतां प्रत्याचक्षत इत्यारच्यते ॥३४॥ उर्वशी
व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥३५॥ विद्वन्त्रयापतं तीद विद्योद्भरं तीमे अप्याका
म्यति ॥ अनिष्टो अपो नयः सुजातः प्रोवशीतिरतदीर्घमायुः ॥ विद्वद्विद्ययापतं
त्यादी विद्योतत हरं तीमे अप्याकाम्या न्युदका न्यंतरिक्षलोकस्य यदा नूनमयं जा
येताद्भ्योऽध्यापइति नयो मनुष्यो नृस्यो हितो नरापत्यमिति वा सुजातः सुजातः
तरोऽथोर्वशी प्रवर्धयेत दीर्घमायुः पृथिवी व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥३६॥

॥४८॥

वह्निषापर्वतानां विद्रुं विमर्षिष्यथिव ॥ प्रयात्तमिंप्रववतिमह्ना जिनेषिमहिनि ॥ स्त
त्यंपर्वतानां मेघानां रेवदनेच्छेदनं मेहनं कलममुत्रधारयसिद्यथिविप्रजिन्वसिया
भूमिंप्रवणवतिमहत्वेनमहतीत्यदकवतीतिवेद्राणीद्रस्यपत्नीतस्याएषामवति
॥३॥ इन्द्राणीमासुनारिषुसुभगामहमश्रवं ॥ नद्यस्याअपरंचनजरसामरतेप
तिर्विश्वस्मादिंद्रउत्तरः ॥ इन्द्राणीमासुनारिषुसुभगामहमश्रवावंचनद्यस्याअपर
मपिसमांजरयाम्रियतेपतिः सर्वस्माद्यद्रंद्रउत्तरस्तमेतद्रुमस्तस्याएषापराभव
ति ॥३८॥ नाहमिंद्राणिरारयासरव्युर्वृषाकपेर्हते ॥ यस्यैदमप्यंहविः प्रियदेवेषुग
च्छतिर्विश्वस्मादिंद्रउत्तरः ॥ नाहमिंद्राणिरमे ॥ सरव्युर्वृषाकपेर्हतेयस्यैदमप्यंहवि
रपुष्टतमद्भिः सरुतमितिवाप्रियदेवेषुनियच्छातसर्वस्माद्यद्रंद्रउत्तरस्तमेतद्रुमा

उ. नि०

॥४९॥

गोरीरोचतेऽर्कलतिकर्मणोऽयमपीतरोगोरोवर्ण एतस्मादेवप्रज्ञास्योभवतितस्याए
षाभवति॥३९॥गोरीर्मिमायसलिलानितक्षत्येकपदीद्विपदीसाचतुष्यदी॥अष्टाप
दीनवपदीवफल्बुषीसहस्राक्षरापरमेव्योमन्॥गोरीर्मिमायसलिलानितक्षतीकु
र्वत्येकपदीमध्यमेनद्विपदीमध्यमेनचादित्येनचचतुष्यदीदिग्विरष्टापदीदिग्वि
श्वावांतरादिग्विश्चनवपदीदिग्विश्वावांतरादिग्विश्वादित्येनचसहस्राक्षरावह
कापरमेव्यवनेतस्याएषापराभवति॥४०॥तस्याःसमुद्राअधिविस्तरंति तेनजीवन्तिप्र
दिशश्चतस्रः॥ततःक्षरत्यक्षरंतद्विश्चमुपजीवति॥तस्याःसमुद्राअधिविस्तरंति
वर्षंतिमेघास्तनजीवन्तिदिगाश्रयाणिभूतानिततःक्षरत्यक्षरमुदकंतत्सर्वाणिभू
तान्युपजीवन्ति॥गोव्योरव्याताएषाभवति॥४१॥गोरमीमेदनुवत्संमिषंतंमूर्ध्नाहं

॥४९॥

पायंति बोधा व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥४६॥ अपोषा अनसः सरस्वतिश्च
हविष्युषी ॥ नयस्वी हि श्वथदुषा ॥ अपा सरदुषा अनसः संपिहान्मेघा द्विष्युष्य
नोवायुरनितेरापवोपमार्थस्यादनसद्वशकटादिवानः शकटामन धमसिंधी
वरमनितेर्वास्या जीवनकमेता उपजिवं त्येनमेघोप्यन एतस्मादेव यन्निरशित्य
दुषा वर्धिता मध्यमस्तस्या एषा परा भवति ॥४७॥ एतदस्या अनः शय सु संपिह
विपाश्या ॥ ससारसी परावतः ॥ एतदस्या अनः शय सु संपिह मितर दिव विपाशि
विमुक्तपाशिससारोषाः परावतः प्रेरितवतः परमा तादृहाख्यात तस्या एषा भव
ति ॥४८॥ अभिने इलाय्यस्य माता स्मन्दीभि रुर्वशीवाग्गणतु ॥ उर्वशीवाग्ग
द्विवाग्गणानां एषा एवता प्रमथ्यस्यायो ॥ सपुत्रेन पुत्रव्यस्य पुष्टः ॥ अभिगुणा
तुन इलाय्यस्य माता सर्वस्य माता

उक्ते

॥५०॥

स्तयवसा इगवती हि ज्ञया अयोवयं सगवंतस्याम ॥ अधितृणमघ्नो वधदानं
पिबतु धनुदकमाचरंती ॥ सुयवसादिनी भगती हि सवायेदानी सगवंतः स्या
माऽधितृणमघ्नो सर्वदा पिबतु धनुदकमाचरंती तस्या एषा भवति ॥४९॥ हि
कुण्वती वसु पत्नी वसुतां वसुमिच्छती मनसाभ्यागात् ॥ दुहामन्धिभ्यां पयो अ
घ्न्ययसावर्धतां महते सोमगाय ॥ इति सानिगदव्याख्याता पथ्याः स्वस्तिः पथ्या
अंतरिक्षं तानेवासां तस्या एषा भवति ॥५०॥ स्वस्तिरिधिप्रपथ्ये भ्रष्टारवणस्वत्य
भियावाममति ॥ सानो अमा सो अरणे निपातु स्वावेशा भवतु देवगोपा ॥ स्वस्तिरव
हिप्रपथ्ये भ्रष्टारवणस्वती धनवत्यस्येति यावत्स्तिवननीयानि सानो अमा गृहे सा ॥५१॥
निसरमणो सानिगे मनपातु स्वावेशा भवतु देवगोप्त्री देवान्गोपयति तदेवा एतां गो

बलिषा पर्वतानां रिदं विमर्षिष्यथ ॥ प्रयास्तमिप्रवतितमहा जिनिषिमहिनि ॥ स
त्यं पर्वतानां मेघानां खेदने छेदनं मेहनं बलममुत्र धारयसि एथि विप्रजिन्वसिया
भ्रमिप्रवणवति महतेन महती त्फदकवती तिर्वेद्राणां द्विष्यपत्नी तस्या एषा भवति
॥५२॥ इन्द्राणीमा सुनारिषु सुभगा महमश्रवं ॥ नद्यस्या अपरं च नजरसामरतप
तिर्विभ्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ इन्द्राणीमा सुनारिषु सुभगा महमश्रवं नद्यस्या अपर
मपिसमोजरया मियते पतिः सवेस्माद्युदुत्तरस्तमेतदुमस्तस्या एषा परा भव
ति ॥५३॥ नाह मिद्राणि रारणा सरयुर्वका कपेते ॥ यस्यैदमप्यहविः प्रियदेवपुग
छतिर्विभ्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ नाह मिद्राणि रमे सरयुर्वका कपेते यस्यैदमप्यहविः
रपुष्टतमदिः सस्तु तमिति वा प्रियदेवपुनियछो तसवेस्माद्युदुत्तरस्तमेतदुमा

उ० नि०

॥५१॥

स्मदभिनदीभिरुर्वशीवाग्गणात्तुर्वशीवाहृद्दिवामहृद्दिवग्गणानाऽभ्युर्ध्वानाप्रहस्य
प्रहस्यस्यायोरयनस्यमनुष्यस्यज्योतिषोवोदकस्यवासवतान्त्रोऽनस्यपुष्टेरोदस
रुद्रस्यपत्नीतस्याएषामेवति॥४९॥ अथनुमाकृतं वयं श्रवस्युमाङ्गवामहे॥ आय
स्मिंसंस्थोसुरणानिबिष्वतीसन्वामरुद्रोदसी॥ अथक्षिप्रमाकृतं मेघं वयं श्रवण
यमाह्वयामहे आयस्मिंसंस्थोसुरणायित्युदकानिबिष्वतीसन्वामरुद्रिः सहरो
दसीरोदसी॥५०॥ ॥अथश्वक्लं॥ ज्योतिर्व्याख्यातआदायस्वादिष्टयासोमं
न्यतेयत्वादेवनवानवेपरं नृत्योत्तरेषामिथाप्रवोमहउडुज्योतिर्धाताददातुसोमा
स्यराज्ञोऽथातोमध्यस्थानादेवगणाआविष्मन्मद्रिराकद्रासोविष्टीशमीविरूप॥५१॥
सउदीरतामवरोऽगिरसोनःस्मर्यस्येवस्मर्येयमथातोमध्यस्थानाः॥ अथोदस

येवाविबद्धे दमभिनायुवमभिदेवां अगस्त्योपपसक्तः प्रेक्षितवत्तु तं इति
 सानिगदयारव्यातावसातिपुष्मचरथोवसातयोरारतयोवसंतस्महरतेतरातुयेव
 त्तेवावहतेर्वाऽसितोपेवाविवअपेवापुत्रहणं सुरातयोस्तयोः समानकलियोः स
 मानकर्मणोः संस्तुतप्राययोरसंस्तवेनषोऽर्ध्वं वाभवतिवासात्योऽन्यउच्यतउषः
 पुत्रस्तवान्यइतितयोरेषापराभवति॥२॥ इहजातासमवावशीतामरेपसात
 न्याऽनामभिः स्वैः॥ जिह्वामन्यः सुमरवस्यस्तरिदिवोअन्यः सुभगः पुत्रउह॥ इ
 हचहचजातोसंस्तयेतपापेनालिप्यमानयातन्वानामभिः स्वैर्जिह्वामन्यः सु
 महतोबलस्यरयितामध्यमोदिवोन्यः सुभगः पुत्रउद्यतश्रादित्यस्तयोरेषापरा
 भवति॥ प्रातर्युजाविवोधयाऽभिनावहगच्छता॥ अस्यसोमस्यपीतये॥ प्रातयो
 ॥३॥

गिनोविवोधयाऽभिनाविहगच्छतामस्यसोमस्यपानायतयोरेषापराभवति॥४॥
 प्रातर्यजधमभिनाहिनोतनसायमस्तिदेव्याअजुष्ट॥ उत्तान्योअस्मद्यजतेविवावः
 पूर्वः पूर्वोयजमानोवनीयात्॥ प्रातर्यजधमभिनापहिणुतनसायमस्तिदेव्याअ
 जुष्टमेतदयन्योस्मद्यजतेविवावः पूर्वः पूर्वोयजमानोवनीयान्वनयितृतमस्तयोः
 कालः स्योदपयंतस्तस्मिन्नन्यादेवताभ्यंतउषाविष्टेः कानिकर्मणउछतेरितरामा
 ध्यामिकातस्याएषाभवति॥५॥ उषस्तच्चित्रमापरास्मस्यवाजिनीविति॥ येनतेकंच
 तनयंचधामहे॥ उषस्तच्चित्रंवायनीयंमहनीयंयनमाहरास्मस्यमन्नवतियेनपुत्रा
 अयोत्रांश्चरथीमहितस्याएषापराभवति॥६॥ एताउत्याउषसः केतुमकृतप्रवेअर्ध
 रजसोमानुमंजते॥ निष्ठागवानाआधुधानीवधृष्टवः प्रतिगावोरुषीयंतिमातरः॥

एतास्ता उवसः के तुम रुषत प्रज्ञानमेकस्या एव पूजनार्थे बहु वचनं स्यात् सर्वेऽर्थेऽत
 रिक्षलोकस्य समं जन्ते मानुना निष्कृ एवान् आ यधानीव धृस्वः निरत्येषां म
 स्येतस्य स्थान एमी देवां निष्कृतं जारिणी वित्यपि निगमो मवति प्रतयंति गोवोगम
 नादरुषीरा रोचनामातरो मासो निर्मात्र्यः सूर्याः सूर्यस्य पत्ये वै मिस्व कालत
 मातस्या एवामवति ॥७॥ सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृत्तं सुचक्रं ॥
 आरोहस्ये अमृतस्य लोके स्थानं पत्ये वहतुं कुरुषु ॥ सुकाशानं शन्नमलं सर्वरूप
 मपि बोधमार्थस्य त्सु किंशुकं मिश्रं शल्मलिं मिश्रं किंशुकं शरतेः प्रकाशयति कर्मणः
 शल्मलिः सशरो भवति शरवान् आरोहस्ये अमृतस्य लोके सुदकस्य सुखं पत्ये वा
 हतुं कुरुषु सौवता सूर्या प्राय छत्सो मायराज्ञे प्रजापतये वीतचक्रा ह्येण वृषा कपाय

स्य वायस्मे त्वं किमिच्छंती पावकानो महोज्जयो द्वाव दत्त दिवी वाचमन्विदु मतेराका
 महं सिनीवाली कुहू महमन्य मरुषुर्वशी विद्यन्त बलित्येन्द्राणी नाहमिन्द्राणि गोरी मि
 मायतस्याः समुद्रा गौरमी मेदु पद्वये स्य वसा धिं कृ एवती स्वस्तिरिध्य पोषा एत
 दस्या अभिनदल्लारथं तु पंचाशत् ॥५०॥ ॥ इति निरुक्ते एकादशोऽध्यायः ॥ ॥ छ
 हरिहिमोम् ॥ ॥ अथातो दुःस्थाना देवतास्ता सामन्विनो प्रथमागामिनो भवतोऽपि
 नौ यद्यभुवाते सर्वैरेना त्वा ज्योतिषान्योऽश्वैरभिना वित्येण वासुस्तकावधि
 नोद्या वाहयिष्या वित्येकेऽहोरात्रा वित्येके सूर्या चंद्रमसा वित्येके राजानो पुण्यकृता
 वित्येति हास्तिकास्तयोः काल उर्ध्वमध्वरात्रा त्र्यकाशी भावस्यानुविष्टं समनुत्तमा
 गा हिमध्वरो ज्योतिर्भाग आदित्यस्तयोरेषा भवति ॥५॥ वसातिषु स्मचरथोसित

उ० नि०

॥५४॥

कां च वाचमिने तत्कायमं च यमं वेत्येति हासिकास्तत्रेति हासमाचक्षते त्वाष्ट्री सर
ण्यूर्ध्विवस्वत आदित्याद्यमोमिथुनौ जनयां चकार सा सवर्णमन्या प्रतिनिधायार्धं
पंकुत्वा प्रदुद्रावसीधिवस्वानादित्यम्बमेव रूपं कृत्वा तामनुसृत्य संबन्धवत्ततो
ऽश्विनौ जज्ञाते सवर्णायामनुसृत्य दधिवाद न्येषां भवति ॥ १० ॥ त्वष्टा दुहि त्रेव ह तु कृणो
तीतीदं विभ्वं भुवनं समेति ॥ यमस्य माता पयुध्यमाना महोजाया विवस्वतो न नाश ॥
त्वष्टा दुहितुर्वहनं करोतीतीदं विभ्वं भुवनं समेतीमानि च सर्वाणि कृतानि यमि समा
गच्छन्ति ॥ यमस्य माता पयुध्यमाना महोजाया विवस्वतो न नाश रात्रि आदित्यस्य
आदित्यादय इंतु धीयते ॥ ११ ॥ सविता व्याख्यातस्तस्य कालो यदा धोरपहततमं का
को एरिशिर्भवति तस्येषा भवति ॥ १२ ॥ विभ्वारूपाणि प्रतिमुंचते कविः प्रासावीद्भि

॥५४॥

३० नि०

॥ ५५ ॥

अश्विद्यं न न्यमानस्तु रश्मिद्राजा विद्यं भगं मक्षीत्याह ॥ प्रातर्जितं भगमुग्रं ह्ये
मवयं पुत्रमदिते यो विधारयिता सर्वस्या अश्विद्यं न न्यमान आद्या लुद्रैरिद्रु
रश्मिचतुरदितियमनामतरतेर्वात्वरतेर्वात्वरयात्तुर्गतिर्यमोराजा विद्यं भगं मक्षी
त्या हां धोपाग इत्याहु रतुस्तु सो न दृश्यते प्राशित्रिमस्या क्षिणी निजे घानेति च
ब्राह्मणं जनं भगो गच्छतीति वा जनं गच्छत्यादित्य उदये नस्तस्यः स तेर्वा सुवतेर्वा स्वी
र्यतेर्वा तस्येषा भवति ॥ १४ ॥ उदुत्यं जातवेदसं देवं वहंति केतवः ॥ इति विद्यायस्तु
यै ॥ उदुहृतिं जातवेदसं रश्मयः केतवः सर्वेषां भूतानां दर्शनाय सूर्यमिति कुम
न्यमादित्या देवस्य तस्येषा परा भवति ॥ १५ ॥ चित्रं देवानां मुदगादनीकं वसुमित्रं ॥ ५५ ॥
स्यवरुणस्याग्नेः ॥ आपाद्या वा एधि वी अंतरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तु सुषथ ॥

वायनीयं देवानां मुदगमदनीकं रश्मयानां मित्रस्यवरुणस्याग्नेः पराद्या वा एधि
व्योचांतरिक्षं च महत्वेन तेन सूर्य आत्मा जगमस्य च स्थावरस्य चाऽथ यद्रश्मिपोषं
पुष्यति तत्पूषा भवति तस्येषा भवति ॥ १६ ॥ युक्ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषु रूपे अ
हनीद्यो रिरवासा ॥ विश्वा हि माया अवसिस्व धावाम द्राते र्षे निहरातिस्तु ॥ १७ ॥
ऋते अन्यद्विहितं तेन्यद्यजतं तेऽन्यद्यज्ञियं तेऽन्यद्विषमत रूपे ते अहनीकमद्यो रिर
वचासि सर्वाणि प्रज्ञानान्यवस्यन्नुवन्माजनवतीति पूषन्निह दत्तिरुक्तं तस्येषा
परा भवति ॥ १८ ॥ पथस्यथः परिपथि वचस्या कामेन कृतोऽप्या न हर्कः ॥ स नो रास
धुरुध्वं द्राप्राधियं धियं सीषधाति प्रपूषा ॥ पथस्यथोऽधिपति वचनेन कामेन
कृतोऽप्या न हर्कमप्या पलोर्कमिति वास नो ददातु वायनीया प्राणि धनानि कर्म कर्म

चनः प्रसाधयति हवेत्यथ यदि धितो भवति तादृशुर्बुवति विस्तुर्विशतेर्बोव्यस्येते की
 तस्येषा भवति ॥१८॥ इदं विस्तुर्वचक्रमेधे धानि दधे पदी समूहं मस्य पांसुरा ॥ य
 दिदं किंच तद्विक्रते विस्तुस्त्रिधा निधत्ते पदे त्रेधा भावायुष्टथे व्यामंतरिक्षे दि
 वीति शक्यः स मोरो हणो विस्तु पदे गयान्ना रक्षीत्योर्णवा भः समूहं मस्य
 पांसुरे प्यायेत तं त्रिक्षेपदं न दृश्यते ॥ पिवो पमार्थे स्यात्समूहं मस्य पांसुर्वेद
 पदं न दृश्यत इति पांसवः पदेः स्रयंत इति वा पन्नाः शरत्त इति वा पंसनीयामव
 तीति वा ॥१९॥ विश्वानरो व्याख्यातस्तस्येषा निपातो भवत्येध्यामि ॥२०॥ वि
 श्वानरस्य वस्यति मना तं न स्य शवसः ॥ एवेध्वचर्षणी नाम त्रीदुर्वश्यानां ॥
 विश्वानरस्य दित्यस्यानानतस्य शवसो महतो बलस्य वैश्वकामे रयन रवनवा

र

॥५६॥

इदं पदे वतुष्यदे ॥ विना कमख्यत्सविता वरेण्यो तु प्रयाणमुपसो विराजति ॥ सर्वोणि प्र
 ज्ञानानि प्रातमुचते मेधावी कविः क्रांतदर्शिनो भवति कवतेर्वा प्रसुवति भद्रं द्विपाद्य
 श्वतुष्या इध्वव्यविरव्यपन्ना कं साविता वरेणीयः प्रयाणमनुपसो विराजत्यधोरामः
 सावित्र इति पशुसामान्नाये विज्ञायते कस्मात्सामान्यादित्यधस्तात्तद्व्यायातमीता
 वत्येतस्मात्सामान्यादधस्तात्तद्व्यायातमीताः कस्मात्सामान्यादित्यग्निं वि
 त्वानरामानुपयाद्रामारमणा योपयते न धर्मा यत्कस्माज्जातीयेतस्मात्सामान्यात्
 कृवाकुः सावित्र इति पशुसामान्नाये विज्ञायते कस्मात्सामान्यादितिकला तु वादप
 रीत्येक कवाकोः पूर्वशब्दा तु करणं वै चरुत्तरं भगो व्याख्यातस्तस्य कलः प्रमुस्त
 र्पणात्तस्येषा भवति ॥२१॥ प्रातर्जितं भगमुग्रं दुर्वमवयं पुत्रमादितेयो विधत्ते ॥ आ

उ० नि०

॥५७॥

षान् ॥ प्रत्यङ् विश्वं स्वर्हो ॥ प्रत्यङ् दिदं सर्वमुदेषि प्रत्यङ् दिज्योतिरुच्यते प्रत्यङ् दिदं स
र्वमिदमपि विपश्यसीत्यपि वेत्तव्यमिव ॥ २४ ॥ येनापावकचक्षसाक्षुरण्यंतं ज
नां अनु ॥ खं वरुणा पश्यसि ॥ तेन नोजुनानमि विपश्यसि ॥ केशी केशारमयसौस्तवा
न्रमवतिकाशनाद्वा प्रकाशनाद्वा तस्यैवाप्तवति ॥ २५ ॥ के श्याग्निं केशी विषं केशी
विषमर्तिरोदसी ॥ केशी विश्वं स्वर्हो केशी दिज्योतिरुच्यते ॥ के श्याग्निं च विषं च वि
षमित्फटनामविष्ठाते विष्वक् स्य स्नाते ॥ शुध्यर्थस्य विष्वक् स्य वा सच ते धीवा ह्यथ
द्यौ च धारयति केशी दिदं सर्वमपि विपश्यति केशी दिज्योतिरुच्यते इत्यादित्यमहाया
ज्योतिरुच्यते इत्योतिषी केशी न उच्यते ध्रुमे नग्नि रजसा च मध्यमस्तपामेषासाधार
णापवति ॥ २६ ॥ त्रयः केशी नरुथा विचक्षते सर्वत्सरेव पत एक एषां ॥ विश्वमेका

॥५७॥

पलाश इति वृक्षो ब्रह्मना तपलाशो पलशाना देवैः संगच्छते यमो रश्मिरादित्यस्तवनः सर्व
 स्य पातावा पालयितावा पुराणाननुकामयेताज एकपादजन एकः पाद एकेन पादेन पा
 ताति वै केन पादेन पिवते तस्मै वै कोऽस्य पाद इति वा एकपादं नो विवदतीत्यपि निगमो भव
 वति तस्यैष निपातो भवति वै च देव्यामृचि ॥२९॥ पावीरवीरव्यामिन्वायुः सरस्वती
 X सलिलाधंसमुच्चरन् सवेतमुधुरेदंगनमृत्फर्नाम तं भवेदित्यपि निगमो भव
 ति X ~~विष्णु~~ नीतन्यतुरेकपादजो दिवो धर्ता सिंधुरापः समुद्रियः ॥ विधे देवासः श्र
 तावच्यं नो सिमे सरस्वती सह धीभिः पुरंध्या ॥ पविः इह मे भवति यद्विपुनातिका
 यंत ह्युवीरमायुधं तद्वा निद्रः पवीरवान् ॥ अतितस्तेषां पवीरवान् नित्यपि निगमो भ
 वति ॥ तद्देवता वाक्यावीरवीपावीरवीचिद्व्यावाकृतन्यतुस्तमित्री वाचान्यस्याजश्चै

कपट् बोधारयिता सिंधुश्चापश्च समुद्रियाश्च सर्वे च देवाः सरस्वती च सह पु
 ध्यास्त्या प्रयुक्तानि धीभिः कर्म प्रयुक्तानि श्रुत्वा तु वचनानि मानितीति ॥ पृथिवी
 व्याख्याता तस्या एष निपातो भवत्येदं गत्यामृचि ॥३०॥ यादं द्राघी परमस्या पृथिव्या
 मध्यमस्या मवमस्या मुतस्थः ॥ अतः परिरूपणा वा स्यात्तमया सोमस्या पिवते स्त
 तस्य ॥ इति सानिगद व्याख्याता समुद्रो व्याख्यातस्तस्यैष निपातो भवति पावमा
 न्यामृचि ॥३१॥ पवित्रं तः पवित्रं च मासते पितृषां प्रत्नो अभिरक्षति व्रतं ॥ महः स
 मुद्रं वरुणस्तिरोदधे धीरा इहैकुर्धरुणे धारमं ॥ पवित्रं तोरश्मि वंता माध्यमि
 का देवगणाः पर्यासते माध्यमिका वाचं पितृषां प्रत्नः पुराणोऽभिरक्षति व्रतं कर्म म
 हः समुद्रं वरुणस्तिरोतर्दधात्यथ धीराः शक्रुर्वंतश्चरुणे प्रदकेषु कर्मणा आरमं

मारुधुमज एकपदं धारयातः पृथिवी व्याख्याता समुद्रो व्याख्यातस्तेषामेव निपातो
 कवत्यपरस्यांबुदेवतायाम्बि॥३२॥ उत नो हि बुध्यः शृणोत्वज एकपात्यपि वी
 समुद्रः॥ विभ्वे देवा रता वृधेऽङ्गवानाः स्तुता मंत्रैः कविशस्ता अवंतु॥ अपि च नो हि
 बुध्यः शृणोत्वज श्वेकपात्यपि वी व समुद्रश्च सर्वे च देवाः सत्यवृथा वायुज वृथा वाह
 यमाना मंत्रैः स्तुता मंत्रैः कविशस्ता अवंतु॥ मेधा विशस्ता दध्यङ् प्रत्यङ्गो ध्यानमि
 ति वा प्रत्यङ्गमस्मिन् ध्यानमिति वाऽथर्वा व्याख्यातो मनुर्मननात्तेषामेव निपातो स च
 त्येन्द्राम्बि॥३३॥ यामथर्वो मनुष्यता दध्यङ् धियमत्तत॥ तस्मिन् ब्रह्माणि प्रवर्धेद्रु
 कथा समगता च ननु स्वराज्या यामथर्वो मनुष्यता मानवानो दध्यङ् च धिय
 मतानि पततस्मिन् ब्रह्माणि कर्माणि सर्वदेवैर्द्रुक्थानि च संगच्छतामर्चयन् नृपास्त

अभिचक्षेवावाभिध्राजिरे विस्यदृष्टो न रूपं॥ त्रयः केशिनश्चतुषा विचक्षते काले काले
 अभिचक्ष्येति संवत्सरे वपत एक एषा मित्यग्निः पृथिवीं दिहति सर्वमेकोऽभिचक्ष्यति
 कर्मभिराहृत्यो गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्याऽथ यद्रुश्मिभिरभिप्रकृपयन्ने
 तितदृषाकपिर्भवति दृषाकं पनस्तस्यैवा भवति॥३॥ पुनरेहि दृषाकपे सुविता क
 ल्मया वहै॥ य एषः स्वप्नं न शनोस्ति मे विपथा पुनर्विचिस्मादिन्द्रोत्तरः॥ पुनरेहि दृषा
 कपे सुविता क्लमया वहै॥ य एषः स्वप्नं न शनः स्वप्नान्नाशयस्यादित्य उदयेन सो
 स्तमो विपथा पुनः सर्वस्माद्यद्रुत्तरस्तमेतद्भूमश्रादित्यं यमो व्याख्यातस्तस्यैवा
 भवति॥२॥ यस्मिन् दक्षे सुपलाशे दिवः संविद्यते यमः॥ अत्रानो विरूपतिः पिता पुराणा
 अनुवेनति॥ यस्मिन् दक्षे सुपलाशे स्थाने वृतः क्षये वाऽपि वोपमार्थे स्याद्दृष्टा वस्तु

उ० नि०

॥ ६० ॥

तः सप्तापनस्तएव स्वपतो लोकमस्तमितमादित्यं यंति। तत्र जागृतो स्वप्नजो सत्र सदै
च देवो। आद्यादित्यादित्यधिदेवतमथाध्यात्मं। सप्त नृषयः प्रतिहिताः शरीरे। षष्ठि
द्रियाणि विद्या सप्त न्यात्माना। सप्त नृक्षंति सदमप्रमादं। शरीरमप्रमाद्यंति सप्ता
पनानीमान्येव स्वपतो लोकमस्तमितमात्मानं यंति। तत्र जागृतो स्वप्नजो सत्र सदै
च देवो। प्राज्ञश्चात्मा तेजसश्चेत्यात्मगतिमाचष्टे तेषामेषा पराभवति। ॥ ३७ ॥ तिर्यग्वि
लश्चमसु दुर्ध्वं बुध्नो यस्मिन्पशोनिहितं विश्वरूपं। अत्रासत नृषयः सप्त साकेये अ
स्य गोपा महतो वफ्फु बुध्नो तिर्यग्विलश्चमसु दुर्ध्वं बंधन दुर्ध्वं बोधनो वायुस्मिन्पशोनि
हितं सर्वरूपमत्रा सप्त नृषयः सप्त सहेन्द्रियाणि यान्यस्य गोमृलिमहतो वफ्फु तुरि
त्यात्मगतिमाचष्टे। देवा व्याख्यातास्तेषामेषा भवति। ॥ ३८ ॥ देवानां सद्राक्षुमतिर्नृजय

॥ ६० ॥

तां देवानां रातिरभि नो निवर्त्ततां ॥ देवानां सख्यमुप सोऽस्मावयं देवानां आयुः प्रतिरंजु जीवसे ॥
देवानां वयं सद्राकल्पात्तामिति र्दुर्गामिना मर्दुगामिना मिति वा देवानां दानमभिने
निवर्त्ततां देवानां सख्यमुप सोऽस्मावयं देवानां आयुः प्रवर्धयंतु चिरं जीवनाय किंच
देवाः सर्वे देवास्तेषां मेषां भवति ॥ ३९ ॥ ओमासश्चर्षणी धृते विभे देवास आगत
॥ दाधां सोदाशुषः सुतं ॥ अधिता रोवावननीयावामनुष्य धृतः सर्वे च देवा इहाग
उत्तदत्तवंता दत्तवतः सुतमिति तदेतदेकमेव वैश्वदेव गायत्रं तत्तदं दत्तं यीषु वि
द्यते यत्तु किंचिद्वद्देवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिंगमिति शाक
प्रणिरनत्यंतगतस्त्वेष उद्देशो भवति बभ्रुरेक इति दत्तं द्विपदा अल्लिंगं फलतां शाक
श्य पश्चादभिनेमेकलिंगं ममिहृषीयं स्तुतमेकलिंगं साध्या देवाः साधनां तेषां मेषां

भवति॥४०॥ यज्ञेन यज्ञमयजंत देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्॥ ते ह नाकं महिमा
 नः स च तयत्र पूर्वसाध्याः संति देवाः॥ यज्ञेन यज्ञमयजंत देवाः॥ अग्निं नृणां अग्निमयजं
 त देवा अग्निः पशुरासीत्तमालुभंत तेन यज्ञं ते त्वं ब्राह्मणं॥ तानि धर्माणि प्रथमा
 न्यासन्॥ ते ह नाकं महिमानः समसेवंत॥ यत्र पूर्वसाध्याः संति देवाः साधुमाद्यु
 स्त्वनो देवगण इति नैरुक्ताः पूर्वदेवयुगमिवारव्यानां वसवो यद्विवस्वते सर्वमग्नि
 र्वसुभिर्वासव इति समाख्यातस्मात्पृथिवी स्थाना इदो वसुभिर्वासव इति समाख्यात
 स्मान्मध्यस्थाना वसव आदित्यरुद्रमयो विवासना तस्माद्युस्थाना स्तेषामेषा भवति
 ॥४१॥ स्वगावो देवाः सुदनमकं मेयं अजं मसवने दं जुषाणाः॥ जक्षिर्वासः पयिवां ॥६१॥
 सश्च विधेस्मेधं न वसवो वस्तानि॥ स्वागमना नि देवाः सुपथान्येकं मेयं आगच्छत स

सुपथम्

निवसंतु

वनानीमानि जुषाणाः रवादि बंतः पीतवंतश्च सर्वे स्मा सुधत्तवसवो वस्तुनितेषामेषा
 पराभवति॥४२॥ अया अत्र वसवो रंत देवा उरावंतरिक्षे मर्जयंत कुप्राः॥ अवीक्ष्यथ
 उरुज्वयः कुरुधं श्रोता इतस्य जग्मुषो नो अस्य॥ अया अत्र वसवो रमंत देवाः॥ अ
 पृथिवी तस्या भवति उरौ चांतरिक्षे मर्जयंत गमयंत रमयंत शुक्राः शोभमाना अ
 वीक्षन् एनान्यथो बद्धजवः कुरुधं शृणुत इतस्य जग्मुषो नो अस्य॥ अनेवाजिनो व्याख्या
 ता स्तेषामेषा भवति॥४३॥ शन्नो भवतु वमजिनो ह वेष्टु देवतातामितद्रवः स्वर्काः॥ जं
 भयंतो हिं वृकं रक्षांसि सनेभ्यः समुद्यवन्ममीवाः॥ सुरवा नो भवतु वाजिनो हानेष्टु देव
 तातौ यज्ञे मितद्रवः सुमितद्रवः स्वर्काः स्वचना इति वा स्वर्चिषा इति वा जंभयंतो हिं वृ
 कं रक्षांसि चक्षिप्रमस्माद्यावयं त्विति वा देवाश्चा इति वा देवपत्न्यो देवानां पत्न्यस्तासां

निषाभवति ॥ ५४ ॥ देवानां पत्नी कशती रवंतु नः प्रावतु नस्तु जयेवा जसातये ॥ याः पार्थि
 वासोया अपामपि ब्रतेता नो देवाः सुहवाः शर्मय छत देवानां पत्न्य उवात्योऽवंतु नः प्रा
 वतु नस्तु जये पत्य जननाय चान्न संसननाय च ॥ याः पार्थि वासोया अपामपि ब्रते क
 मिषातानो देव्यः सुहवाः शर्मय छतु शरणं तां सामिषा पराभवति ॥ ५५ ॥ उत्तमा व्यं
 तु देव पत्नी रिद्राण्या १ ग्ना १ व्यंश्चिनी राट् ॥ आरोदसी वरुणानी १ शृणोतु व्यंतु देवी
 येन तुर्जनीनां अपि च्छना व्यंतु देव पत्न्य इन्द्राणां द्रस्य पत्न्य माय्यग्नेः पत्न्य चिन्त्य
 श्विनीः पत्नी राट् राजते रादसी रुद्रस्य पत्नी वरुणानी च वरुणस्य पत्नी व्यंतु देव्यः
 कामयंतामिह तुः काला जायानां यन्तुः काला जायानां ॥ ५६ ॥ अथ मंदरवलि ॥ ॥ ६२ ॥
 अतीतो ह्यस्थानावसाति पुष्पे हेह जाता प्रातर्पुजा प्रातर्प्य जधमुपस्तु चित्रमेता

तां देवानां रातिरभि नो नवर्त्ततां ॥ देवानां सख्यमुपसेदिमावयं देवानां आयुः प्रतिरंतु जविसे ॥
 देवानां वयं सद्राकल्मासीमिति च्छुगामिना म्दुगामिना मिति वा देवानां दानमभिने
 निवर्त्ततां देवानां सख्यमुपसेदिमावयं देवानां आयुः प्रवर्धयतु चिरं जीवनाय किंचि
 देवाः सर्वे देवास्तेषामेषाभवति ॥ ३९ ॥ ओमास धर्षणी छतो विभे देवास आगत
 ॥ दाम्भा सोदाशुषः सुते ॥ अधितारो वाव ननी यावामनुष्य धृतः सर्वे च देवा इहाग
 उत दत्तवंतो दत्तवतः सुतमिति तदेतदेकमेव वेधे देव गायत्रे च दत्तवतपीषु वि
 द्यते यत्तु किंचिद्दुर्देव तंतद्देव देवानां स्थाने युज्यते यदेव किंचिद्विगमिति शाक
 पूणि रनत्यंतगतस्तेषु उद्देशाभवति बभुरेक इति दत्तादि पदा अलिङ्गास्ततां शाक
 श्यप्राश्विनमेकलिङ्गमभितृष्टीयंस्तुमेकलिङ्गं साध्या देवाः साधनात्तेषामेषा

उपनि०

॥६९॥

भवति॥४०॥ यज्ञेन यज्ञमयजंत देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्॥ ते ह नाकं महिमा
नः स चंत यत्र पूर्वसाध्याः संति देवाः॥ यज्ञेन यज्ञमयजंत देवाः॥ अग्निनुः अग्निमयज
त देवा अग्निः पशुरासीत्तमालुभंत तेन यज्ञं तेति ब्रूहि तां॥ तानि धर्माणि प्रथमा
न्यासन्॥ ते ह नाकं महिमानः समसेवंत॥ यत्र पूर्वसाध्याः संति देवाः साधुना ध्यु
स्थानो देवगण इति नैरुक्ताः पूर्वदेवयुगमिवारब्धानां वसवो यद्विवस्वते सर्वमग्नि
र्वसुभिर्वासव इति समाख्यातस्मात्पृथिवी स्थाना इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्यात
स्मान्मध्यस्थाना वसवो आदित्यरश्मयो विवासना लक्ष्माद्युस्थाना सोषामिषा भवति
॥४१॥ स्वर्गावो देवाः सदनमकर्म यथा जन्म सवने दं जुषाणाः॥ जद्विवांसः पयिवांसः
सश्च विन्धे स्मेधत वसवो वस्तानि॥ स्वागमना नि देवाः सुपथान्यैकर्म यथा गच्छत स

॥६९॥

सुपथश्च

निवसेतु

ममसखामदनसखायेनःसखायस्तैःसहेतिन। सर्वस्माद्यद्द उत्तरस्तमेतद्भूमआ
दित्यमथेषाधिने॥४॥सृण्वेवज। भरीतुर्फरीतुनैतोशेवतुर्फरीपुर्फरीका॥उद
न्यजेवजेमनामदेरुतामेजराय्वजरंमरायु॥सृण्वेवतिदिविधारदृतिमवतिम
तीचहताचतथाधिनेवापिमतीरौजभरीमतीराधित्यर्थस्तुफरीतुहंतारौ।नैतोशेव
तुर्फरीपुर्फरीका॥तितोशस्यापत्यंनैतोशंनैतोशेवतुर्फरीसिप्रहंतारौ।उदन्यजेव
जेमनामदेरुउदन्यजेवत्पुदकजेइवरलेसामुद्रेचाद्रनसेवाजेमनेजयमनेजेम
नामदेरुतामेजराय्वजरंमरायु।एतज्जरायुजंशरीरंशरदमजीर्णमथेषासोम
स्य॥५॥तरत्समंदीधावतिधारासुतस्यांधसः॥तरत्समंदीधावति॥तरतिसप
पंसर्वमंदीयस्तौतिधावतिगच्छत्यर्धागतिं।धारासुतस्यांधसः॥धारयाभि

पुत्रस्य सोमस्य मंत्रपूतस्य वाचास्तुतस्याथेषा यज्ञस्य ॥ ६ ॥ चत्वारिंशद्गात्रयो अस्य
 पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्ता सोमस्य ॥ त्रिधा बद्धो वृषसो रोरवीति महो देवो मयि आवि
 वेश ॥ चत्वारिंशद्गात्रे वेदावा एत उक्तास्त्रयोऽस्य पादा इति सवनानि त्रीणि द्वे शीर्षे प्रा
 यणीयो दयनीये सप्तहस्तासः सप्त छंदोऽसि त्रिधा बद्धश्चेधा बद्धो मंत्रब्राह्म
 ण कल्मेर्वृषसो रोरवीणामस्य सवनक्रमेण नृभिर्यजुर्बिधिसामभिर्यदेन नृभिः शं
 संति यजुर्बिर्यजैति सामभिः स्तुवीति महो देव इत्येषा हि महो देवो यद्यज्ञो मयि आवि
 विवेश इत्येषा हि मनुष्यानां विंशयजना यतस्योत्तरास्त्यसे निर्वचनाय ॥ ७ ॥ सुव स्व
 र्यतो नापक्षत आद्यां रोहंति रोदसी ॥ यज्ञं यो विश्वतो धारं सुविद्वांसो विते निर ॥ स्व ॥ ६४ ॥
 गच्छंतर्जाना वानेक्षंते ते मुमेव लोके गतवन्तमीक्षंतमित्याद्यां रोहंति रोदसी ॥ यज्ञं

येष्वध्वतो धारं सुविद्वांसो विते निरदृत्य येषां वाचः प्रवहति तेव ॥ ८ ॥ चत्वारि वाक्यारिणि
 तापदानितानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ उहा त्रीणि निहितानि गयंति तुरीयं वाचो
 मनुष्यावदति ॥ चत्वारि वाचः परिमितानि पदानितानि विदुर्ब्राह्मणा ये मधाविनो
 गुहायां त्रीणि निहितानि नायं वेदयंते गुहाग्रहत्ते स्तुरीयं त्वरतः कतमानितानि चत्वारि
 पदान्यां कारो महाव्याहृत्य श्वेत्येर्विनामारव्यति चोपसर्गानपातायेति वैय्याक
 रणामंत्रः कल्मो ब्राह्मणं वतुषीरव्यावहारिकीति याज्ञिका न चो यज्ञाविसामानि
 चतुर्थश्चाहो वैरकीति नैरुक्ताः सर्पाणां वाग्वयसां क्षुद्रस्य सरीसृपस्य चतुर्थश्च
 व्यावहारिकीत्येके पशुपुत्र एवेषु मृगेषां निवेद्यात्मप्रदादज्जथापि ब्राह्मणं म
 वातिसो वै वाक्स्वस्वावतुर्धा व्यभजदधेवलोकैषु त्रीणि पशुपुत्रुरीयं या एथिव्यां

साग्नोसारस्यंतेरेयांतरिक्षेसावायोसावामदेयेयादिषसादित्येसाहस्यतिसास्तन
 यित्वावथपशुपुततोयावागादित्यरित्यततांब्राह्मणेषदधुस्तस्माद्ब्राह्मणाउभयं
 वान्वेदंतियान्वेदवानायाचमनुष्याणामित्यथेषाक्षरस्य॥१॥ नृवोअक्षरेपरमे
 योमव्यस्मिंदेवाअधिविभ्येनिषेदुः॥यस्तंनवेदकिंनृवाकरिष्यति यइ न द्विदुस्त
 इमेसमासते॥ नृवोअक्षरेपरमेव्यवनेयस्मिंदेवाअधिनिषाणाः सर्वेयस्तंनवे
 दकिंस नृवाकरिष्यति यइ न द्विदुस्त इमेसमासतइतिविदुषउपादिशतिकतमत्तदे
 तदक्षरमोमित्येषावागितिशाकपूणिर्नृवथाद्यक्षरेपरमेव्यवनेधीयंतेनानादेव
 तेषुचमंत्रेषेतधवाएतदक्षरंयत्सर्वत्रयीविद्यांप्रतिप्रतीतिचब्राह्मणं॥१०॥ अदे ॥ ६५ ॥
 त्यइतिपुत्रः शाकपूणोरेषगर्भवतियेदेनमर्चतिप्रत्यचः सर्वाणिफूतानितस्ययद

ममसखा मदनसखायेनः सखायस्तेः सहेतिन सर्वस्माद्यइद्र उत्तरस्तमेतद्ममा
 दित्यमयेषाधिने॥४॥ सण्येवजमरीतुर्फरीतुर्नैतोशेवतुर्फरीपुर्फरीका॥ उद
 न्यजेवजेमनामदेरुतामिजरायुजरंमरायु॥ सण्येवतिद्विविधास्टलिमवतिम
 तीवहंताचतथाधिनेवापिमतीरौजमरीमतीरावित्यर्थस्तुफरीतुर्हंतारौ नैतोशेव
 तुर्फरीपुर्फरीका॥ तितोशस्यापत्यंनैतोशंनैतोशेवतुर्फरीक्षिप्रहंतारौ उदन्यजेव
 जेमनामदेरु उदन्यजेवत्युदकजेइवरलेसामुदेचाद्रमसेवाजेमनेजुयमनेजेम
 नामदेरुतामिजरायुजरंमरायु एतज्जरायुजंशरीरंशरदमजीर्णमथेषासाम
 स्य॥५॥ तरत्समंदीधावतिधारासुतस्यांधसः॥ तरत्समंदीधावति॥ तरतिसम
 पंसर्वमंदीयस्तौतिधावतिगच्छत्यर्धांगतिं॥ धारासुतस्यांधसः॥ धारयापि

उ० नि०

॥६६॥

र्वतद्भवति ॥१२॥ हृदा तेषु मनसो जेवेषु यद्वाह्यणाः संयजते सरवायः ॥ अत्राह त्वं वि
जद्गर्वद्याभिरोह ब्रह्माणोक्त्वि रंत्युत्वे ॥ हृदा तेषु मनसो जेवेषु यद्वाह्यणाः संयजते प्र
ते ॥ समानारव्यानां च त्विजोऽत्राह त्वं विजद्गर्वद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिरोह ब्रा
ह्मणुह ब्राह्मणुह एषां ब्रह्मेति वा सेयं विद्या कृतिमतिबुद्धिस्तस्यास्तपसाप
रमीप्सितव्यं तदिदमायुमिच्छताननिर्वक्तव्यं तस्माच्छंदः सुशोषोऽपेक्षितव्या अथा
गमोयांयां देवतां निराह तस्यास्तस्यास्ताद्राव्यमनुभवत्यनुभवति ॥१३॥ ॥६॥
अथ शृंगरवलं ॥ ॥ अथ मायद्यावोयदुर्द्वो विहिंसोतोः स्तण्येवतरस्सध्वत्वा रिष्टगा
सुनयं तश्च तां स्वागृह्यो अक्षर आदिसदस्यक्षरं नक्षरति हृदा तेषु त्रयोदश ॥ ॥ ॥६॥
इति निरुक्ते त्रयोदशोऽध्यायः ॥ ॥ हरिः हि ॥ व्याख्यातं देवतं यज्ञांगं वाथातुर्ध

मार्गगतिव्याख्यास्यामः सूर्यआलेखुदितस्यहि कर्मद्रष्टाऽथैतदनुप्रवर्दत्यथै तंमहांतमात्मा
नमेषाणः प्रवर्दतीदमित्रैवरुणमग्निमादु रित्यथेषमहानात्मात्मजिज्ञासयात्मानं प्रो
वाचाग्निरस्मिजन्मनाजातवेदा अहमस्मि प्रथमजादित्येताभ्यां ॥ १ ॥ अग्निरस्मिज
न्मनाजातवेदाद्य तं मेचक्षुरमृतं मआसन्न अर्कस्त्रिधातूरजसो विमानोजस्रो
धर्मो हि विरस्मिनाम ॥ अहमस्मि प्रथमजात्तस्य पूर्वदेवेभ्यो अमृतस्य नाभिः ।
यो माददाति स इ देवमावाः ॥ अहमन्ममन्नमदंतमायूति सह ज्ञात्वा प्रादुर्बभूवे
वंतव्याजहारायंतमात्मानमन्वात्मजमतिक्रमन्वस्मा अन्वक्ष्वेति ॥ २ ॥ अपश्यंगो च
पामनि पद्यमानमाचपराचपथि भिक्षरत ॥ स स आचीः स विष्चीर्वसान आव
रीवार्त्तमुवनेधंतः ॥ आवरीवर्त्तमुवनेधंतरित्यथेषमहानात्मात्मसत्त्वलक्षणस्त

सरंतद्राह तत्सत्यंतसलिलंतदव्यक्तंतदस्पर्शंतद्रूपंतदरसंतदगंधंतदमृतं
 तद्वक्त्रंतनिष्ठोपततात्मासैषाभूतप्रकृतिरित्येकेतस्तेवंतदज्ञानाक्षेत्रज्ञमनुप्र
 प्यनिरात्मजमथेषमहोनात्मात्रिविधोभवति सत्त्वरजस्तमइतिसत्त्वंतुमध्येवि
 शुध्वांतित्वमितोरजस्तमसीरजइतिकामद्वेषस्तमइत्यविज्ञातस्य विशुध्वांत
 म्भूतंकुर्वतः क्षेत्रज्ञपृथक्कायकल्मतंप्रतिभातिलिंगोमहानात्मातमोलिंगोऽवि
 द्याप्रकाशालिंगस्तमोऽपि न च यालिंगआकाशः ॥३॥ आकाशगुणः शब्दमाक
 शाद्वायुर्दिगुणः स्पर्शनवायोऽज्योतिस्त्रिगुणं रूपेण ज्योतिष आपश्चतुर्गुणारसे
 नः पृथिवीपंचगुणागंधेन पृथिव्याभूतग्रामस्थावरजंगमास्तदेतदहर्षग
 सहस्रजागर्तितस्यांतेषु पुण्यभंगानि प्रत्याहरति तत्तया माः पृथिवीमपि यति

पृथिव्यपओपोज्योतिषं ज्योतिर्वीर्यं वायु राकाशमाकाशो मनो मनो विद्यां विद्यामहां
 तमात्मानं महानात्मा प्रतिभां प्रतिभा प्रकृतिसास्वपितियुगसहस्ररात्रिस्तावेताव
 होरात्राव जस्य परिवर्त्ते ते सकालस्तदेतदहर्भवतियुगसहस्रपर्यंतमहर्षद्रह
 णो विहरात्रियुगसहस्रांतांते होरात्राविदोजनाइति ॥४॥ तं परिवर्त्तमानमन्योऽ
 नुप्रवर्त्ते ते स्रष्टा द्रष्टा विभक्ता तिमोत्रोऽहमिति गम्यते समिध्यादर्शने देपावकं म
 हाभूतेषु विरोत्वाकाशाद्वायोः प्राणश्च सुश्च वक्त्रां च तेजसोऽद्भ्यः स्नेहपृथिव्या
 मूर्तिः पार्थिवं स्तृणो गुणा विद्या जीमात् तस्त्रीनिततोऽस्थि स्नायु मज्जानः पितृ
 तस्त्वं द्रां स्तृणो गितानि मत्ततोऽन्नपानमित्यहोसायं पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञानोपि
 कुत्तः ॥५॥ स्पृष्टुं रुध्यते तद्भवति यदि धर्मोऽनुरुध्यते तद्देवो भवति यदि ज्ञानम

उ० नि०

॥ ६९ ॥

जो ह्यष्टपुणोतिथोपस्थगुदपाश्वेतमस्तपुरीषंकस्मादाहारपानसिक्तत्वादनुपचि
तकर्मणावन्यान्यजायेतेति तं विद्या कर्मणी समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञाचमहत्तया
नतमसिमनोजरामयोरेक्षुत्पिपासाशोकक्रोधद्रोहलोभमोहमदमयमत्सर
हर्षविषादेर्ष्यास्त्यात्मके द्वैरभिपश्यमानः सोस्मादाजवजबीभावनान्तं नि
र्मुच्यते सोस्मापन्नं महाभूमिकावधरीरान्निमेषमात्रैः प्रक्रम्य प्रकृतिरधिप
रीत्य तेजसंशरीरं कृत्वा कर्मणोऽतुरूपं प्रकृत्य तस्य संक्षये पुनरिमं लोकं
प्रतिपद्यते ॥ ७ ॥ अथ ये हि सामाश्रित्य विद्यामुत्सृज्य महत्तपस्तपिरेचिरेण वेदा
म्भानिवा कर्मणि कुर्वन्ति ते धर्ममभि संभवन्ति ते धर्माद्रात्रिंशत्त्रे पक्षीयमाणपक्ष
मपक्षीयमाणपक्षाद्दक्षिणायनं दक्षिणायनाहितल्लोकं पितृलोकं काञ्चद्रमसंच

॥ ६९ ॥

सः प्राणं स्तूर्यं यस्य गामिनः श्वरं त्यविद्वांसः क्षेत्रज्ञमनुप्रवृत्त्यथा होविद्वांसः क्षेत्रज्ञे
 नुकल्लते तस्य न पसा सहा प्रमादमेत्यथा मव्योभवति तेना संततमिच्छते न स
 रव्यमिच्छेदेषहि सखाशेषः संजानति भूतं भवद्भविष्यदिति ज्ञाता कस्माज्जायतेः
 सखा कस्मात्सख्यतेः सह भूतेन्द्रियैः शरिते महाभूतानि संद्रियाणि प्रज्ञया कर्म शिष्य
 कारयतीति वा तस्य तु पः प्रतिष्ठाशीलमुपशम आत्मा ब्रह्मेति सब्रह्मभूतो भवति
 साक्षिमात्रो व्यवतिष्ठते बंधो ज्ञानकृतोऽथात्मनो महतः प्रथमं भूतनाम धेया
 न्यतु क्रमिष्यामः ॥१०॥ हंसः धर्मः यज्ञः वेनः मेधः कमिः फूमिः विष्णुः प्रभुः
 शंभुः राभुः वधकर्मो सोमः फूतं फुवनं भविष्यत् आपः महत् व्याम यशो ॥७०॥
 महः स्वर्णकिं स्मृतीकं स्मृतीकं स्मृतीकं सतीकं सतीनां गहनं गप्पीरं गहुरैकं

अन्नं हविः सप्र सदनं चत योनिः चतस्य योनिः सत्यं नीरं हविः रयिः सत्
 पूर्णं सर्वं अक्षितं बर्हिः नाम सार्धः आपः पवित्रं अमृतं इंद्रुः हेमः स्वः स्व
 र्गः शंबरं अंबरं वियत् व्याम बर्हिः धन्व अंतरिक्षं आकाशं आपः पृथिवी भूः
 स्वयंभूः अध्या पुकरं सगरः समुद्रः तपः तेजः सिंधुः अणवः नाभिः वृक्षः
 बुधः तर्हि यत् किं ब्रह्म वरेण्यं हंसः आत्मा भवति बंधं त्यक्तवान् यद्वा हिष्या श
 रीराणि अव्ययं च संस्क्रुते यज्ञः आत्मा भवति यदेन मन्यते ध्येतं महात्मना
 नमेतानि स्तुक्ता न्येतान् चोऽनुप्रवदति ॥११॥ सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दि
 वो जनिता पृथ्या जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनिता द्रस्य जनिता तविष्णोः सो
 मः पवते सोमः सूर्यः प्रसवना जनिता मतीनां प्रकाशकर्मणामादित्यरश्मीनां दिवोद्यो

तनकर्मणामादित्यरश्मीनां शथिव्याः प्रथनकर्मणामादित्यरश्मीनां मग्नेर्गतिकर्मणा
मादित्यरश्मीनां सूर्यस्वस्वीकरणकर्मणामादित्यरश्मीनां मिंद्रस्येभ्यश्च कर्मणामा
दित्यरश्मीनां बिंशोर्व्याप्तिकर्मणामादित्यरश्मीनां मधिदेवतमथाध्यात्मं सोम
आत्माप्येतस्मादेवेन्द्रियाणां जनितेत्यर्थः। अपि वा सर्वभिर्विष्कतिस्मिर्विष्कतितम
आत्मात्मात्मगतिमान्वेषे ॥१२॥ ब्रह्मादेवानां पदवीः कविनामृषिर्विप्राणां महिषो
मृगाणां ॥ श्यो नो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येतिरेभन् ॥ ब्रह्मादेवा
नामित्येष हि ब्रह्माभवति देवानां देवनकर्मणामादित्यरश्मीनां पदवीः कवीनामित्य
ेष हि पदवेति कवीनां कवीयमानानामादित्यरश्मीनामृषिर्विप्राणामित्येष हि विप्रा
णामित्येष हि विप्राणां व्यापनकर्मणामादित्यरश्मीनां महिषो मृगाणामित्येष हि महान्भवति

॥७१॥

द्रुतसो वायुं वायोर्दृष्टिं वृद्धे रोषधयश्चेतद्रुता तस्य संक्षये पुनरेवेतं लोकं प्रतिपद्यते ॥
॥८॥ अथ ये ह सा मुखस्य विद्यामाश्रित्य महत्तपस्तेऽपि रेज्ञानोक्ता निवाकर्मणिकु
कर्वन्ति तेऽर्चिरभिसंभवन्त्यर्चिषो हरद्भ्रातृपुत्रमाणा पक्षमापूर्यमाणपक्षादुद
गयनमुदगयनादेव लोकं देवलोकं ददित्यं लोकं आदित्यादेद्युतं वैद्यतामात
संमातसः पुरुषोऽपत्वा ब्रह्मलोकमभिसंभवन्ति तेन पुनरावर्तते शिष्टादं दश
कायत इदं न जानन्ति तस्माददं वेदितव्यमथाय्याह ॥९॥ नतं विदाथयद्रमाज
जातान्यद्यथा कर्मंतरं बभूव ॥ नीहारेण प्रावृता जलयाचा तप उक्थशासथ
रन्ति ॥ नतं विद्याविदुषो यमेवं विद्वांसो वदन्त्यक्षरं ब्रह्मणस्पतिमन्यद्यथा कर्म
तरमन्यदेवामंतरं बभूव इति नीहारेण प्रावृता स्तमसा जलयाचाऽस्तु तप उक्थशा

उ० नि०

॥ ७२ ॥

तां द्रियाणि गृह्यते ज्ञानकर्मणो यत एतस्मिंस्तिष्ठति स्वधितिर्वनानामित्ययमपि स्वयं
कर्माण्यात्मनि धत्ते वनानो वनकर्मणा मिन्द्रियाणां सोमः पवित्रमत्येतिरेभान्नित्यं
मपि पवित्रमिन्द्रियाण्यसेति स्तूयमानोऽयमेवैतत्सर्वमनुभवत्यात्मगतिमाचक्षे ॥
॥ ७३ ॥ तिस्रो वाचं रयति प्रवहति रेतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषां ॥ गावो यंति गोपतिं
छमानाः सोमं यंति मतयो वावशानाः ॥ वह्निरादित्यो भवति सति स्रोवाचः प्रेरयत्य
चोयजूषिसामान्यतस्यादित्यस्य कर्मणि ब्रह्मणो मता न्येष एवैतत्सर्वमक्षरमि
त्याधिदेवतमथाध्यात्मं वह्निनात्मा भवति सति स्रोवाचं रयति प्रेरयति विद्यामति
बुद्धिमतामृतस्यात्मनः कर्मणि ब्रह्मणो मता न्ययमेवैतत्सर्वमनुभवत्यात्मगतिमा
चक्षे ॥ ७४ ॥ सोमं गावो धेनवो वावशानाः सोमं विप्रामतिभिः पृच्छमानाः ॥ सोमः सुतः

॥ ७२ ॥

स्त्रियः सती स्तोत्रं पुंस आहुः पश्य दक्ष एवां न विचेत दधः ॥ कविर्यः पुत्रः सईमानि
 के तयस्ता विजानात्सपितृ धिता सत् ॥ स्त्रिय एवेता श्रुत्वा स्वशत्रु परसगंध हारिण्य
 स्ता अमुं पुं चैश्वरेन निराहारः प्राणदूति पश्यन्कृष्णान् विजानात्यंधः कविर्यः पुत्रः
 सदृमा जानाति यः सदृमा जानाति सपि धिता सदित्यात्म गति मत्वे ॥ २० ॥ सप्ता
 र्था र्था सुवनरे ते विच्छेति प्रदिशा विधर्मणि ॥ तेषां तिभिर्मनसा ते विप
 श्रितः परिश्रुवः परिश्रुवति विवृतः ॥ सप्तेतानादित्य रश्मीनाममादित्यो गिरति मध्य
 स्थानोर्ध्वं द्वा द्वेयान्यस्मिंस्तिष्ठंति तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययंति परिश्रु
 वः परिश्रुवति सर्वाणि कर्माणि वर्षकर्मणो त्यधि देवत मथा ध्यात्मानं सप्तेतानां द्रियाण्य ॥ ७४ ॥
 यमात्मा गिरति मध्यस्थानोर्ध्वं द्वा द्वेयान्यस्मिंस्तिष्ठंति तानि धीतिभिश्च मनसा च वि

प्रयते अज्यमानः सोमे अर्का स्त्रिष्टुभः सं नवंते ॥ एत एव सोमं गावो धेनवो रश्मयो वा वश्य
 मानाः कामयमाना आहिसंयं येवमेव सोमं विप्रारश्मयो मतिभिः पृष्ठमानाः कामयमा
 ना आदिसंयं येवमेव सोमः सुतः पूयते अज्यमान एतमेवा कर्माश्च त्रिष्टुभश्च सं न
 वंते तत एतस्मिन्नादित्य एकं भवंती धीत्यै देवत मथा ध्यात्मानं त एव सोमं गावो धे
 नव इन्द्रियाणि वा वश्यमाना नि कामयमाना त्यात्मानं येवमेव सोमं विप्रा इन्द्रि
 याणि मतिभिः पृष्ठमाना नि कामयमाना त्यात्मानं येवमेव सोमः सुतः पूयते अज्यमा
 न इमेवात्मा च सप्त रषयश्च सं नवंते ता ते तस्मिन्नात्मन्येकं भवंती त्यात्म गति म
 च ॥ १५ ॥ आक्रांत्समुद्रः प्रयमे विधर्मं जयेनेन्द्र जा सुवनस्य राजा ॥ वृषा पवित्रे अ
 धिसाने अय्ये वृहत्सोमो वा वृधे सुवान इंदुः ॥ अत्यक्रमीत्समुद्र आदित्यः परमेव्यव

उ० नि०

॥७५॥

ज्ञानो निरिणातिशक्नुननुयंविम्बेमदंत्समाः॥ तद्भवति फलतेषु पुत्रवनेषु ज्येष्ठामादित्यं
यतो जज्ञउग्रस्तेष्वन्यमणो दीप्तिरम्याः॥ सद्योज्ञानो निरिणातिशक्नुनिति रिणातिः प्री
तिकर्मादीति कर्मावाऽनुमदं तियं विम्बुमा इत्यधिदेवतमथाध्यात्मं तद्भवति फलतेषु
पुत्रवनेषु ज्येष्ठमव्यक्तं तपो जायत उग्रस्तेष्वन्यमणो ज्ञानरम्याः सद्योज्ञानो निरिणाति
शक्नुनिति रिणातिः प्रीतिकर्मादीति कर्मावाऽनुमदं तियं सर्वमुमा इत्यात्मगतिमाचक्षे
॥२४॥ को अद्य युद्धे धुरिगान् तस्य शिमीव तोषामिने दुर्हणा यन् ॥ आसन्निष्ठं हृत्स्व
सोमयो फलन्ययवा फलत्यामृणयत्सजीवात् ॥ कभादित्यो धुरिगा युद्धे रश्मीन्कर्मवत
मानुमतो दुराधर्षानस्त्यस्तुनवंतीषानिषुणवंति मयो फलनिष्ठुरव फलनियद्मं संपृष्ट ॥७५॥
तं वेदकर्म सजीवतीत्यधिदेवतमथाध्यात्मं कभात्मा धुरिगा युद्धे द्रिद्याणिकर्मव

ताभक्तुमतेदुराधर्षानस्तन्यस्तुनवंती प्रनिष्ठुणवंति मयोऽस्मिन्सुखस्तुनियदमंसंभट
तंवेदंश्चिरजीवतीत्यात्मगतिमाचक्षे ॥२५॥ कर्द्वतेतुज्यतेकोविभायकोमंसतेसं
तमिंद्रकोअंति ॥ कस्तोकायकदमायोतरायेधिब्रवत्तन्वे ३ कोजनाय ॥ कएव
गघतिकोददातिकोविभेति ॥ कोमंसतेसंतमिंद्र ॥ कस्तोकायापत्यायमहतेच
नोरणायरमणीयायदर्शनीयाय ॥२६॥ कोअग्निमीदेहविषाद्यतेनस्तुचाय
जाताचतुभिर्ध्रुवेभिः ॥ कस्मैदेवाभावहानाशुहोमकोमंसतेवीतिहोत्रः सुदेवः ॥
कआदित्यंपरयातिहविषाचद्यतेनच ॥ स्तुचायजाताचतुभिर्ध्रुवेभिरिति ॥ कस्मै
देवाभावहानाशुहोमार्थान् ॥ कोमंसतेवीतिहोत्रः सुदेवः ॥ कल्माणदेवइत्याधि
दैवतमथाध्यात्मकआत्मानंपरयातिहविषाचद्यतेनच ॥ स्तुचायजाताचतुभि

उ० नि

॥ ७६ ॥

श्रुवेभिरिति। कस्मै देवा आवाहाना शुहो मार्यान्। कामं सतेवीति होत्रुः सुर्वेवजः क
ल्लाण प्रज्ञात्मा गतिमावहे ॥ ३ ॥ त्वमेगप्रज्ञां सिषो देवः शविष्म मयि ॥ न त्वदन्यो
मघवेन स्तिमडि तेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥ त्वमेगप्रज्ञां सीद देवः शविष्म मयि न त्वदन्यो स्ति
मघवेन्याता वापालयिता वाजेता वा सुख्यिता वेन्द्र ब्रवीमि ते वचः स्तुति संप्रयुक्तं
॥ २८ ॥ हंसः शुचिष द्वसुरंतरिक्ष सधोता वेदिष दधिर्तिर्दुरोण सत् ॥ नृष द्वर
सदत स द्यौम सदृष्टा गोजा नृतजो अद्रिजा नृतै ॥ हंस इति हंसाः सूर्य रश्म
यः परमात्मा परं ज्योतिः पृथिवी व्याप्तेति व्याप्तं सर्वव्याप्तं वनन कर्मणानप्यासेना
दित्य मंडलेनेत्ययतीति लोकोऽत्ययतीति हंसयत्ययतीति हंसाः परमहंसाः पर
मात्मा सूर्य रश्मिभिः प्रभूतगभीरवस्ततीति त्रिभिर्वसतीति वारश्मिभिर्वसतीति

॥ ७६ ॥

उ० नि०

॥ ७८ ॥

भिरसमाननाभिर्याः काश्चसिंधुपातं कृत्वा नद्यो वहति स पर्ये जीर्णमिव सर्पस्त्वचं स
जतिपापं त्यजं त्यापजामोते स्ता सामेषा भवति ॥ ३४ ॥ अथ बकं यजामहे सुगंधिं पु
ष्टिवर्धनं ॥ उर्वारुकमिव बंधनामृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ अथ बको रुद्र अथ बकं स्तं
यजामहे सुगंधिं सगंधिं पुष्टिगंधिं पुष्टिवर्धनं पुष्टिकारकमिवोर्वारुकमिव फ
लं बंधनादारो धनामृत्योः सकाशात् मुचस्व मां कस्मादित्येषा मितरेषा परा भव
ति ॥ ३५ ॥ शतं जीवशरदो वर्धमानः शतं हेमं तां छुतमुवसंतान् शतमिंद्राग्नी
सविता ह स्पतिः शतायुषा ह विषे मं पुनर्दुः ॥ शतं जीवशरदो वर्धमान इत्यपि नि
गमो भवति शतमिति शतं दीर्घमायुर्मरुत एना वर्धयंति शतमेन मेव शतात्मानं
भवति शतमनंतं भवति शतमेव यं भवति शतमिति शतं दीर्घमायुः ॥ ३६ ॥ ॥

॥ ७८ ॥

वावाहिवसतीति वासुवर्णरिताः पूषा गभति मेति रिभंता वनकुटिला निकुटं तारि
भंता निरिक्षावशिदिति दिविभुविगमनैवा सुभानु सुप्रभतो होतादित्यस्य गता भ
वन्त्यतिथिदुरोपासत्सर्वे दुरोपासद्रवैः सर्वैरसाविकर्षयति रिमिर्विकर्षयति वदि
र्विकर्षयति वननं भवत्यथ गोजा अद्रिगोजा धरित्रीगोजा सर्वे गोजा क्रतुजा
बहुश्रद्धा भवति निगमा निगमयति भवत्यृषे निर्वचनाय ॥ २९ ॥ द्वा सुपयांसि
पुजा सरवाय समानं वृक्षं पश्चिपस्वजाते ॥ तयो रन्यः पिप्यत्स्वा इत्यनश्रं न
न्यो अग्निं वाकशीति ॥ द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुहृते नो धर्मकृता रोदुषूतं पापं परिसारक
मित्यावृक्षते ॥ सुपयांसि पुजा सरवाय न्यात्मानं दुरात्मानं प्रत्यु निषति शरीर एव
तज्जायते वृक्षरक्षशरीरं वृक्षं पक्षो प्रतिष्ठापयति तयो रन्यदुक्कान्न मनश्च न

धना

मातेराधांसिमातुतयेवसोस्मान्कदाचनानु॥ विश्वाचनउपमिमीहिमानुषवस्तुनिचर्च
तिभ्यआ॥ माचतेर्धामानिमाचतेकदाचनःसरिषुःसर्वाणिप्रज्ञानात्पुपमानायमनुष्या
हितोयमादित्योऽयमात्माऽथेतदनुप्रवदत्यथेतमहातंमात्मानमेषगणःप्रवदतिवे
श्वकर्मणोदेवानानुवमंजानासदासीत्तदानीमितिचसेषात्मजिज्ञासासेषासर्व
कृतजिज्ञासाब्रह्मणःसारिषंसन्तपतांसलोकतांगमयतिथएववेदनमोब्रह्मण
नमोमहतेततायनेमःपारस्करायब्रह्मशुक्लमसीयब्रह्मशुक्लमसीया॥३२॥ ॥
अथशृणु॥ ॥ व्याख्यातदेवतमनिरस्मिजन्मनाऽपश्यंगोपामाकाशगुणस्त
परिवर्तमानेसद्युरुध्यतेऽहोतरमथयोहिंसामाश्रित्याथहिंसासुहृज्यनतंहंसा
धर्मःसोमःपवतेब्रह्मादेवानांतिस्त्रोवाचइत्यतिसोमंगावोआक्रान्महेतसोमोवेधुं
दद्राणंसकंजानांस्त्रियःसतीःसप्तार्धगर्भानविजानाम्यपाङ्गप्राङ्दितितदिदोसकौ
अद्यमुङ्तेकईषतेकोअग्निमीदृत्वमंगहंसःसुविषत्तद्वासुपणाऽयाहीद्विप्रंविप्रसोजातवेद
सइदंतेन्याभिस्त्र्यंबकंशतंजीवमातेराधांसिसप्तत्रिंशत्॥ इतिनैरुक्तंउत्तरपदे॥ अध्यायः॥
चतुर्थो